گەلی کورد ...و بزاڤی

مەشرووتەخوازی لە ئێران

(١٩٠٥-١٩١١)ز

نووسینی :

یاسین سەردەشتی

پێشکەشە بە :

- هاوبیرو هاوسۆزی خۆشەویستم ((هـــــــــەوار))
- ئەوانەی لە سەر هەڵوێستی ئازادیخوازانەیان تا ئێستا لە زیندانە تاریکەکانی حکومەتە فاشی ڕەفتـــارەکان دا دەنـــــــــــالێنن .
- هەر مرۆڤێکی ڕاستگۆو دەستپاك و دڵسۆز بە مرۆڤایەتی.

سوپاس و پيْزانين :

مرۆڤ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتیەو بۆ ئـەنجام دانـی کارەکـانی پێویـستی بـەهاریکاری و پاڵپـشتی کەسـانی تـر دەبێـت کـە پێویـستە ناویـان بهێنرێـت و رێزیـان لێبنرێـت , هـەر بۆیـە بەئەرکی سەر شانمی دەزانم کە زۆر بەگەرمی سوپاس و پێزانینی خـۆم ئاڕاسـتەی مامۆسـتای بەڕێزم (دکتۆر دلێر أسماعیل حەقی شاوەیس) بکـەم کـە نـەك تـەنها بـەم کـارەدا چۆتەوەو پێشکەشی خوێنەرانی بەڕێزی کردووە , بەڵکو لـە بـەر ئـەوەش کـە رۆڵـی مـەزنی لـە ئاڕاسـتە کردنی هزری و ئەکادیمیانەی نوسەرەکەی دا دیتووە , هەروەها نابێـت لــــــێرەدا خوشـکی بەڕێزم ((ســــــەلار خـــــالد سەردەشتی)) لەبیر بکرێت کـە لایـەنی پیـت چـنین و چاپ و ئامادەکردنی هونەری بابەتەکـەی لـە ئەسـتۆ گـرت و وە هیـوای سـەرکەوتنی بـۆ دەخـوازم لـە کارەکانی دا , لە کۆتایی دا سوپاس و پێزانینم بۆ هەر کەسێکی تر کـە ناڕاسـتەوخۆ رۆڵـی لـە ئــەنجام دانــی ئــەم بەرهەمــەدا دیبێــت , لەگــەڵ ئومێــدی تەندروســتی و ســەرکەوتن و شــــــــــــادی بۆ هــــــــــەمووان ...

یــاسین خــالد ســەردەشتی

١ ی ئــــایاری ١٩٩٩

پێشکەشکردن :-

دواکەوتووی بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتی کوردستان و نەبوونی قەوارەیەکی سیاسی کوردی و درێژ خایەنی دەسەڵاتی داگیرکەران بەسەر کوردستان دا بۆتە هۆی ئەوەی بەشێوەیەکی سەرەکی مێژووی کورد لە لایەن بێگانەوە بنوسرێتەوە کە بە داخەوە ئاوەژوو کردنەوەی ڕاستیەکان بۆتە پیشەو ئامانجیان لە نوسینەوەی ئەو مێژووە تاکو تەرا نەبێت کە لێرەو لە وێ ڕاستیەکانیان پێ نەشاردراوەتەوە یان بە گیانی مرۆڤ پەروەری و وەفاداری بۆ خەڵکی کوردستان بە ویژدانەوە ڕووداوەکانیان بۆ گوازتوینەتەوە و مێژوویان بۆ تۆمار کردووین .

شەرەفنامەکەی شەرفخانی بەدلیسی کە زیاتر لە ٤٠٠ ساڵ لە مەو بەر و بۆ یەکەم جار بیری لە تۆمار کردنی مێژووی میرو سەرداره کوردەکان کردۆتەوە , لەو ڕێگایەوە نەیهێشتووە کورد بەتەواوی دەست سپی و پەککەوتوو مایە پوچ بمێنێتەوە , پاش ئەویش مأمون بەگی کوڕی بێگە بەگ و مەلا مەحمودی بایەزیدی و مەستورەی کوردستانی .. کە زۆربەیان بە زمانی کوردی نەنوسراونەتەوە . دواتریش لە سەدەی بیستەم دا مامۆستای نەمر (أمین زەکی) کە ڕێچکە شکێنی نوسینەوەی مێژووی کورد و کوردستان بووە بە زمانی دایك و پاش ئەویش نەوەیەکی نوێ لە خوێندەوارو ڕۆشنبیرانی نیشتمان پەروەری کورد گرنگی یان بە پڕکردنەوەی ئەو کەلێنە گرنگە داوە , کە تاکو ئێستاش لەگەڵ ئەو گۆڕانکاریە چەندایەتی و چلۆنایەتیەدا لە بواری تۆمار کردنی مێژووی کورد هاتۆتە ئاراوە , بەڵام هێشتا زۆرمان ماوەو هەرچی لەو بوارەدا بخرێتە سەر لاپەڕەکان گرنگی و نرخی خۆی هەیە .

گۆڕانکاریە ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیەکانی جیهان بەتایبەتی ئەورووپا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە بە ئاشکرایی لە ڕووخساری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا ڕەنگی دایەوە , شۆڕشی مەشرووتەخوازی لە ئێران دا ١٩٠٥ – ١٩١١ یەکێك بوو لە ئەنجامەکانی ئەو گۆڕانکاریانەو ڕۆڵێکی گرنگی گێڕاوە بۆ دەست نیشان کردنی داهاتووی ئێران و ناوچەکەشی کورد کە بەشێکی لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ئێران دا بووە ڕۆڵی خۆی دیووە لە ڕووداوەکانی ئەو شۆڕشەداو ئەم لێکۆڵینەوەیەی لە بەر دەستتان دا بە هەڵدانەوەیەکی لاپەڕەکانی ئەو بزوتنەوەیەو ئاشکرا کرنی هەندێك لە لایەنە داپۆشراو و شاراوەکانی ڕووداوەکانی ئەو ڕۆژگارانەو ڕۆڵی کورد لە بزاڤی مەشرووتەخوازیدایە . لێکۆڵینەوەکە پێکهاتووە لە پێشەکی یەك , دوو بەش , دەر ئەنجام ولیستی سەرچاوەکان . نووسەر لە سەر بنەمای ڕێبازی مێژوویی . زانستی و پشت ئەستوور بە سەرچاوەیەکی هەمە چەشنەی دەوڵەمەند لێکۆڵینەوەکەی ئەنجام داوە و سەرکەوتووانە توانیویەتی لە گەڵ ئەو سەرچاوانەدا مامەڵە بکات و گوڵبژێری ڕاستیەکان بکات . بۆیە دەست خۆشی لێ دەکەم , ئومێدی سەرکەوتن و بەرهەمی زانستی زیاتری بۆ دەخوازم . دوابڕیاریش لای خوێنەری بەڕێزە ...

دکتۆر دلێر أسماعیل حقی شاوەیس
زانکۆی صلاح الدین - هەولێر
٢٤ی گوڵانی ١٩٩٩

پێشەکی:

ئاشکرایە کە بزاڤی مەشرووتەخوازی ئێرانی لە چوارچێوە کاتییەکەیدا واتە ساڵانی (١٩٠٥–١٩١١) ز بەگرنگترین و درەوشاوەترین و سەرنج ڕاکێشەرترین رووداو دادەنرێت لە مێژووی ئێرانی نوێ بەگشتیو لە مێژووی بزاڤی دیموکراتخوازی نیشتیمانی ئێرانی بەتایبەتی، خواستی ئەم بزاڤە جەماوەرییە کە هەڵقوڵاوی هیواو ئاواتی هەموو چین و توێژە ستەم دیدەو چەوساوەکانی گەلانی ئێران بوو خۆی لەدانانی سنورێك بۆ چەوسانەوە زوڵم و زۆری حکومەت و دەسەڵاتی رەهای شاکانی بنەماڵەی قاجاری و کارکردن بۆ ریفۆرمی بوارە جیاجیاکانی ئابووریو سیاسیو کۆمەڵایەتی دەبینیەوە، ئەمەو جگە پێکهێنانی حکومەتێکی نیشتیمانی کە لە ئاستی بەرپرسیاریدا بێت بەرامبەر چەسپاندنی ئاسایش و ئارامی ناوخۆو گۆڕینی باری ئاڵۆزی وولات لە لایەك و وەستان بەرامبەر ووروژم و دەستێوەردانی وولاتە بیانیە سەرمایەدارەکان لە کاروباری ناوخۆو دەرەوەی ئێران لە لایەکی دیەو، هەر بۆیە بەشێکی گەورەی مێژوونووسان و نووسەران و سیاسەتمەدارانی ئێرانی و ئێران شناسانی بیانی بایەخێکی گرنگیان بەم بزاڤە داوەو لە چەند کتێب و لێکۆڵینەوەدا هەوڵی نمایشکردنی رووداوەکانی و چارەسەرکردنی لایەنە جیاوازەکانیان داوە، کە بەرهەمی کەسانێك لەمانە بایەخی تایبەتی خۆی هەیە چونکە هاوچەرخی رووداوەکان بوون و بەشدارییان تیادا کردوەو سەرنج و تێبینیەکانیان بەوردی خستۆتە بەرچاو.

لەگەڵ ئەو راستیەی سەرەوەش دا لایەنێکی زۆر گرنگ و شاراوە لە مێژووی بزاڤەکە دێتە پێش چاو کەتا نوکە وەك ئاگادارین تیشکی نەخراوەتە سەرو بەشێوەیەکی زانستی و ئەکادیمیانە هەوڵی چارەسەرکردنی نەدراوە، بێگومانیشین لەو باوەرەی کەبێ روون کردنەوەی راستیە شاراوەکانی ئەم لایەنە نەخشاندنی وێنەیەکی تەواوی بزاڤی مەشرووتەخوازی کارێکی مەحاڵ و بێ هوودەیە، ئەم لایەنە شاراوەو گرنگەش بریتیە لە " رۆڵی کورد لە بزاڤەکەدا" ئەو رۆڵەی کە بەشداریەکی سادەو ساکار نەبووە زیاتر لەوەی ئامادەکردن و رەخساندنی زەمینەیەك بووە بۆ خولقاندنی دۆخێکی گونجاو بۆ سەرهەڵدان لە سەرانسەری ئێران لە لایەك و گەشەکردن و هەنگاونانی بزاڤی رزگاریخوازی نەتەوەیی کورد لە ئێران بۆ قۆناغێکی پێشکەوتووتر لە لایەکی ترەوە، ئەمەش تەواو جێی خۆیەتی کاتێ بزانین کە تەوژمی بەرگری و خەباتی بێووچانی گەلی کورد دژی حکومەتی ئێران و شاکانی قاجارو کاریگەریتی لەسەر دۆخی ناوخۆو دەرەوەو ئێران بۆ ماوەیکی دوورتر لە ساڵانی بزاڤی مەشرووتەخوازی دەگەڕێتەوە، لەبەر ئەم راستیە چارەسەرکردنی ئەم لایەنە شاراوەیە وبەدیار خستنی رۆڵی گەلی کورد لە بزاڤی مەشرووتەخوازیدا کە ئامانجی سەرەکی ئەم لێکۆڵینەوەیەیە کەلێنێك لە خودی مێژووی بزاڤەکە لەلایەك و لەمێژووی تێکۆشان وخەباتی رزگاریخوازی گەلی کورد لە ئێران لە لایەکی دیەوە پڕ دەکاتەوە.

شایەنی باسە هەروەك چۆن کارکردن لە بابەتێکی وادا بێ گرێو گۆڵ ئاسان نابێت بەو چەشنەش دڵنیاین بێ کەم و کورتی درك پێکردنی هەموو راستیە مێژووییەکان نابێت کە رەنگە بەشێکی هۆکارەکانی لە دەسەڵات و توانامان بەدەربێت هەروەك کەمی ئەو سەرچاوە مێژووییانەی کە

لەسەر رووداوەکانی کوردوستان ئاخاوتوون لە سالآنی بزاڤی مەشرووتەخوازیداو پشت گوێ خستنی رۆڵی کوردو ئاماژە بۆ نەکردنی لەلایەن مێژوونووسانی بزاڤەکە، لەبەر هەندێ ئامادەکردنی ئەم بابەتە پێویستی بە موتالآ کردن و گەڕانێکی زۆر وردە بەناو ئەو سەرچاوانەی کە لە گۆشەی لاپەڕەکانیان دا زانیاریو بەلگەی مێژوویی بەنرخ حەشار دراون، هەربۆیە بەڕاستی بێ پشت بەستن بەم سەرچاوە رەسەنانە مەحالە ئەم بابەتە رووناکی دیبا.

تێڕوانینێك لە رەوشی گشتی ئێران لەسایەی حوکمی شاهەکانی قاجاریدا

ئاشکرایە کە بنەماڵەی قاجاری لە ئێران دوای بگرەو بەردەیەکی زۆر توانی لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەم دا دەسەلآت بگرێتە دەست و حوکمی وولآت بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوەو بۆ ماوەی زیاتر لە سەدەو چارەکە سەدەیەك (١٧٩٦- ١٩٢٥ز) خۆی وەك بنەماڵەیەکی شاهانە بەسەر ئێراندا بسەپێنێت، هەرچەند سەرانی ئەم بنەماڵەیە وەك سەفەوویەکان بۆیان نەکرا رەچەڵەکی خۆیان بگێڕنەوە بۆ ئیمامە پیرۆزەکانی شیعەو ئالولبەیت و بانگەشەی رابەرایەتی رۆحی ئولی شیعەگەرێتی بکەن، لەگەڵ ئەوەش سوودیان لە هزری مولکایەتی پیرۆزی رەها وەرگرت و بوونە میراتگری ئەم هزرە بەجۆرێك کە شاهەکانی قاجار خۆیان بە ((سایەی خودا لەسەر زەمین)) دادەناو هەر لە سەرەتای دەسەلآت بەدەست هێنانیانەوە کەوتنە پیادە کردنی حوکمێکی تاك رەوی رەهاو بۆ پێکهێنانی دەسەلآتێکی ناوەندی بەهێز کەوتنە کار[١].

بەم چەشنە گەلانی ئێران کەوتنە بن دەستی رژێمێك کە خۆی بە خودانی سەرو سامانی هاوولآتیان دەزانیو بۆ بەدیهێنانی بەرژەوەندیەکانی بنەماڵەو پیاوانی دەربار سڵی لەهیچ کارو رەفتارێك نەدەکردو بەوێنەی کۆلۆنیەك سەیری ئێرانی دەکرد، هەربۆیە سەرانی ئەم بنەماڵەیە ئەوەندەی بۆ رووتاندنەوەو تالآنی وولآت دەست بەکار بوون ئەوەند بەتەنگ بەڕێوەبردن و رێخستنی کاروبارەکانیەوە نەبوون[٢]. شایەنی باسە گەلی کورد زیاتر لە گەلانی دی ئێران لەژێر زوڵم و زۆرو حوکمی ئەم بنەماڵەیەدا ئەیان نالآندو بەشێکی مەزنیان لە رەفتارە دزێو و ناڕەواکانی شازادەکانی قاجار لە گرتن و کوشتن و راونان و ئەشکەنجەو راگوێزان وەبەرکەوتبو هەروەك لەم لاپەڕانەی دا دێت دەیخەینە بەر چاوو باسی لێوە دەکەین.

ئێران لە کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیست دا وولآتێکی تا بڵێی بێ سەروبەر بوو لە ئەنجامی خراپی سیاسەتی ناوەوەو دەرەوەی کاربەدەستانی دەوڵەت تووشی لاوازی حوکم، گەندەڵی ئیداری، ئاژاوەی سیاسیو لێك هەڵوەشاندن ببوو بەجۆرێك بەرەو هەرەس و داڕووخان دەچوو. دزیو بەرتیل خۆری دیاردەی باو و ئاشکرای بەڕێوەبردن بوو، شازادەکانی قاجار بە درێژیو پانی وولآت دا

بلاوببوونەوەو تەنها و تەنها بیریان لە خۆدەوڵەمەند کردن و گیرفان پڕ کردن دەکردەوە ئەویش لە ڕێگای کۆنترۆڵکردنی موڵکایەتی زەویو زاری خەڵکیو راوورووتی هاووڵاتیانی بەدبەخت، ئەم شازادانە لەرووی رەوشت و شێوازی بەڕێوەبردن و مامەڵەیان لەگەڵ خەڵك نموونەیەکی تەواوی بێکەڵکیو فەساد بوون، حکومەتیش لەلای خۆیەوە هەر خەریکی بەخشینەوەی نازناوی گەورەو قەبە بوو بەسەر شازادەکان دا ئەوانەی هەرگیز نە چاویان تێر دەبوو نە گیرفانیشیان پڕدەبوو، شایەنی ووتنە حکومەت ئەرکی بەڕێوەبردن و حوکمی هەرێمەکانی ووڵاتی دەخستە مەزادەوە، کێ پارەی زیادی پێشکەش کردبا دەبووە کاربەدەست و بەو پلەو پایەیە شاد دەبوو، بێ گومان ئەم شوێن و دەسەڵاتەش باشترین شێوازی چنگ کەوتنی سامان و زێڕو زیوو بوو چونکە هەربە گەیشتنی کاربەدەست و دەست بەکاربوونی ئیتر هەموو هەوڵ تێکۆشانێکی بۆ ورگ و گیرفان پڕکردن تەرخان دەکرد لەترسی رۆژێك کە بە لاوە دەنرێن و پلەوپایەکەیان دەدرێتە یەکێکی دی[٣]، لەم بگرەو بەردەیەش دا تەنها خەڵکانی رەش و رووت و زەحمەتکێش باجی ئەم فەسادە ئیدارییەیان دەداو دەبوونە قوربانی سەرەکی، خالفین لەم رووەوە دەربارەی کوردستان دەڵێت: ((ئەو فەرمانڕەوایانەی کە لە کوردستان دا دادەنران هیچ کارێکیان بۆ چاکردنی باری سەختی هاووڵاتیان نەدەکرد، هەموو هەوڵێکیان بەرتیلخۆریو سزادانی هەژاران و سەپاندنی باجی پشت شکێن بوو))[٤]، هەروەها شێخ رەئووفی ضیایی، لە یاداشتەکانی خۆیدا دەنووسێت: ((حاکم و فەرمانبەرانی ئێرانی لە ناوچەکانی کوردستان بە ئارەزووی خۆیان حوکمی خەڵکیان دەکردو دەسەڵاتێکی تەواو رەهاو بێ لێپرسینەوەیان هەبوو... خانەقاکەمان پەناگەی ئەو زوڵم لێ کراوانە بوو کە لە تاوی ستەمی فەرمانبەرانی ناوچەیی حکومەت دەهاتنە لامان و بە ناچاری بەست نشین ئەبوون تا لە جەوری دەسەڵاتداران رزگاریان بێت[٥])).

حکومەتی قاجاری گرنگیەکی ئەوتۆی بە بواری خزمەتگوزاری نەدەدا و هەنگاوێکی بۆ نەهاوێشتبوو، خانەی تەندروستیو فێرکردن، گواستنەوەو پرۆژەکانی ئاودێری بە تەواوی پشت گوێ خرابوون، لە لایەنی تەندروستیەوە هیچ دەزگایەکی دەوڵەتی نەبوو ئەرکی ئەم لایەنە لە ئەستۆ بگرێت، نە نەخۆشخانەو نە بنکەیەکی فریا گوزاری، خۆ ئەگەر لە ناوچەیەك دا دەردێك بکەوتایەتەوە ئیتر هیچ کارێك بۆ بەگژاچوونەوەو قەلاچۆکردنی ئەو دەردە نەدەکرا، دوای ئەوەی گیانی هەزارەهای دەسەندەوەو گۆڕەوشاری دەکردن خۆی لەخۆیەوە وون دەبوو، جێگری کۆنسولی رووسی لە شاری (خوی) لە باکوری کوردستان دوای گەشتێك بە گوندە کوردییەکانی ناوچەکە سەرنجەکانی خۆی لەمەڕ خراپی رەوشی تەندروستیو پشت گوێ خستنی تەواوی ناوچە کوردنشینەکان لەلایەن حکومەتی ئێرانیەوە نمایش دەکات و سەرسوڕمانی خۆی بەرامبەر ئەو هەموو کوردە نابینایانە نیشان داوە کە لە ئاکامی بلاوبوونەوەی نەخۆشی تەراخوماو سورێژەو کولێراو ئاولەو کوێر بوون[٦]، هەروەها جێگری کۆنسول دەری دەخات کە چۆن رێژەیەکی زۆر لە جووتیارانی کوردو حێزانەکانیان لە ئەنجامی دیاردەی (مارپێوەدان)ەوە گیانیان لەدەست دەدەن بێ ئەوەی هیچ کارو هەوڵێکی فریاگوزاریانە لەلایەن دەوڵەت و کاربەدەستانەوە بە مەبەستی کەم کردنەوەی ئەم دیاردەیە ئەنجام بدرێت[٧].

ئەم سیاسەتەی حکومەتی ئێران لە بایەخ پێ نەدان و پشت گوێ خستنی کوردستان گورزێکی مەزنی لە ئابووری لادێ وەشاند و ئاستەنگێکی گەورەی خستە بەردەم بە شێوەیەکی ئەوتۆ لاوازی کرد

کە نەتوانێ بەپێی ئەو گۆڕانکاریانە هەنگاو بنێت کە لە ڕیالیستی ئابووریو کۆمەڵایەتی ناوچەکە بەگشتیو ئێران بە تایبەتی هاتبوونەدی ئەویش لەپاش تێڕژانی سەرمایەو سەرمایەدارانی بێگانە ئەوروپاییەکان بۆ وولاّت کە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم دا بە فراوانی دەبینرا.

هەروەها حکومەتی ئێران هیچ لایەکی لە چاکردنی ڕێگاوبان و ئاسان کردنی پرۆژەکانی گواستنەوە نەدەکردەوە، بێ لەبەرچاوگرتنی گرنگی ئەم پرۆژانە کە لە بواری گەیاندنی بەروبوومی کشتوکاڵی بۆ بازاڕو گواستنەوەی کاڵاو دابەشکردنی بەرهەم دا هەیان بوو، خالفین لەم ڕووەوەو وێنەیەکی باشمان نیشان دەدات کە دەڵێت: ((هەرێمی ساوج بولاق (سابلاغ- مهاباد/ توێژەر) کە لە (٧٥٠) گوند پێك هاتووە ناتوانێ بەرهەمە کشتوکاڵیەکانی لە بازاڕدا ساغ بکاتەوە بەهۆی نالەباری ڕێگاوبان، هەر بۆیە جووتیاران ناچارن کە بەرهەمەکانی خۆیان بە پارەیەکی وا بێفەڕ بفرۆشن کە قەرەبووی ماندوو بوونەکەشیان نەکاتەوە[٨])).

هەرکاتێك باسی ژیانی لادێ دەکەین لە ئێران دا یەکسەر مەینەتی جووتیارانی ئێرانی یەخەمان دەگرێت و لەگەڵ ئەو بارودۆخە ناهەموارەی ژیانی تیا بەسەر دەبەن ڕووبەڕوو دەبینەوە، جووتیارانی ئێرانی لەژێر ئەشکەنجەو چەوسانەوەی سەختی موڵکدارەکانی زەویو کاربەدەستانی دەوڵەت و باجرگرەکان دا ببوون، بۆ چارەڕەشیو بەدبەختیشیان هەندێ جار لەسەر دەستی خێڵە کۆچەرەکانیش تووشی تالاّن و بڕۆ دەهاتن، دەرهەق بە جووتیارانی ئێرانی (پاولویچ) دەڵێت: ((دوای توێژینەوەو هەڵسەنگاندنی ڕژێمی موڵکایەتی زەوی کشتوکاڵیو باری ئابووری ئێران ئەتوانین بڵێین کە لە ئێران دا زەمینەی شۆڕشێکی جووتیاران لەبارە، ناتوانرێ بە هیچ جۆرێك بۆ ئەم مەبەستە پشت بە هێزی کرێکارانی پیشەسازی ببەسترێت کە لە ڕووی چەندایەتیو چۆنایەتیەوە لە لاواز لاوازترن، قورسایی باج و سەرانەو پڕکردنەوەی گەنجینەی دەوڵەتی ئەکەوێتە ئەستۆی جووتیاران، لەگەڵ ئەوەش دا جووتیاران تەنها لەژێر باری چەوسانەوەی موڵکدارەکان نانالێنن بەڵکو بوونەتە خانە خوێی چینی بۆرجوازی بازرگانیو ئەریستۆکراتی عەشایریو فەرمانبەرانی حکومەتی بیرۆکراتی، ئەم جووتیارە بەدبەختانە تەنها لە ڕێی شۆڕشێکی کۆمەڵایەتیەوە ئەگەری ڕزگاریو ئازادیان لە چەوسانەوەی بێ سنوور دێتە دی [٩])).

بارودۆخی جووتیارانی کوردستان لە جووتیارانی تری ئێرانی زۆر خراپتر بوو، ئەمان ببوونە قوربانی سیاسەتی چەوتی حکومەت و چین و توێژە مشەخۆرەکانی ئێران، جووتیارانی کورد لە حاڵەتێکی وابەستەیی فیکریو رامیاری دا بوون، ژیانێکی کولەمەرگیان بەسەر دەبرد، بە سکێ تێرو بە دە برسی بوون، لەژێر توندترین ئەشکەنجەو ئازارو چەوسانەوەدا ئەیان ناڵاند، جگەرگۆشەکانیان بێ بەرگ و پێ خاووس بوون لە سەرماو سوڵەی زستان دا، زۆری باج و موڵکانەو ناچار کردنیان بۆ بەجێهێنانی هەموو ئەرکە دەرەبەگیەکانی سەریان ژیانی کردبوونە دۆزەخێکی بێ وێنە[١٠].

لەگەڵ ئەو گۆڕانکاریە چەندایەتیو چۆنایەتیەی بەسەر ستراکچەری کۆمەڵگای کوردەواریدا هات لە ڕووی ئابووریو کۆمەڵایەتیەوە وەك ئەنجامێکی ئەو وەرچەرخاندنە سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتیەوە کە لە سەر شانۆی نێودەوڵەتی هاتە دی پشتی گەیشتنی سەرمایەداری بە قۆناغی ئیمپریالیزم، هیچ گۆڕانێکی ریشەیی لە پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان و سەرخانی باوی کۆمەڵ لە شارو

لادێ دا نەهاتە دی[١١]، ئامرازەکانی بەرهەمهێنان وەك پێشوو بەسادەیی و ساکاری مایەوە، ماشێن و شێوازو تەکنیکی نوێ لە پرۆسەی چاندندا نەدەبینرا، زیاتر لەوەش گوندەکانی کوردستان ئامانجی هێرش و تالان و برۆی هێزەکانی ژەندرمەی قاجاری بوون، گەریدەی رووسی "دیتل" لەم بارەیەوە دەڵێت: ((دانیشتوانی گوندەکان زراویان دەچێت کاتێك ئەم پۆلە کوللەیە (واتە ژەندرمە / توێژەر) سەریان دائەدەن، هەربۆیە چیان پێ هەڵبگیرێ لە کەل و پەلی تایبەت و گرنگی خۆیان دەست بەجێ دەیدەن بە کۆڵیانداو بەپەلە بە هەرچوار لادا تێی دەتەقێنن و بڵاوەی لێ دەکەن، تەنانەت باغ و بێستان و دارو خانۆچکەکانیشیان لەم ژەندرمە دزانە بێ زیان نابێت و دەبنە قوربانی تاڵان و برۆیان[١٢])).

هەروەها حکومەتی ئێران چاوی خۆی لە ئاستی بواری فێرکردن و بنیاتنانی قوتابخانەو بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری خەواندبوو و هیچ لایەکی لێ نەدەکردەوە، بەلای حکومەتەوە ئەم جۆرە کارانە دەبوونە سەرچاوەی بڵاوبوونەوەی هزرو بیری نوێ و هەڕەشەو مەترسی بۆ دەسەڵات و دەربار دروست دەکرد، خۆ ئەگەر لێرەو لەوێ، تاك و تەرا قوتابخانەیەك بەرچاو کەوتبا ئەوە وابەستەی بێ سێو دووی مزگەوتەکان بوو لەژێر چاودێری‌و سانسۆری پیاوانی ئایین بەڕێوە دەچوو[١٣]، ئەگەر لەمەر رەوشی رۆشنبیری کوردستان لەو کاتەدا خواس و باس بکەین ئەوە جگە لە دیمەنێکی تراژیدی هیچی دیمان وەبەرچاو ناکەوێت، هەروەك (گاوان) دەبێژیت رێژەی نەزانی‌و نەخوێندەوای خەڵکی کوردستان لە سەرەتای سەدەی بیستەم دا لەناو پیاوان ٩٥٪ و لەناو ژنان بە رێژەی ١٠٠٪ بوو[١٤]، لاوزای هۆشی کۆمەڵایەتی‌و رۆشنبیری‌و سیاسی‌و دیاردەی نەزانی‌و دواکەوتوویی رووخسارە سەرەکیەکانی‌ئەو دەمەی کۆمەڵگای کوردەوای بوون.

ئەگەر بمانەوێت دەربارەی سیاسەتی دەرەوەی ئێران و رادەی سەروەری حکومەتی قاجار بەسەر ئاوو خاکی وڵات دا بزانین تەنها کورتە سەرنجێك بۆ رووداوەکانی ئەو دەمە بەسە بۆ ئەوەی توێژەر ئاگاداری ئەو شپرزەیی‌و بێ دەرەتانییە بێت کە ئێرانی تێوە گلابوو، ئێرانێك کە گیرۆدەی داوی لێپرسراوانی بوو، ئەو لێپرسراوانەی بەدەگمەن نەبێت بۆیان نەدەکرا هاوکێشە سیاسی‌و سەربازییە هەرێمی‌و نێودەوڵەتیەکان بەڕاستی هەڵبسەنگێنن و لێکی بدەنەوە، بۆ زیاتر روون کردنەوە پێویستە بووترێت کە ئێران تەنها لە سەدەی نۆزدەهەم دا دوو جار لەگەڵ رووسیای تزاری لە شەڕی وێران کەردا تێوەگلاوە ئەویش لە ساڵەکانی (١٨٠٤-١٨١٣ز) و (١٨٢٦-١٨٢٨ز) هەروەها دوو جاریش لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی‌دا کەوتۆتە شەڕەوە لە (١٨٠٦ز) و (١٨٢١ز)دا، شایەنی باسە بەشی ئێران لە سەرجەم شەڕەکان دا دۆڕان و تێك شکاندن بووە[١٥]، ئەم شەڕانە جگە لە زەرەرو زیانی ماڵی و گیانی‌و لەدەسەت دانی چەند ناوچەیەکی فراوان و پێشێلکردنی سەروەریی ئێران چ چاکەو سوودێکی بۆ وڵات نەهێنا، گومانیش لەوەدا ناکرێت کە رەنجەڕۆیی‌و ماڵ وێرانی تەنها و تەنها بەشی گەلانی ئێرانی بوو لەپێش هەموویانەوە گەلی کورد کە بەهۆی گرنگی شوێنی سەربازی‌و ستراتیجی بۆتە پێشەنگی قوربانی‌و سووتەمەنی شەڕەکان و بەشێکی زۆری بوودجەی تەرخانکراوی ئەم شەڕانە لە گیرفانی رۆڵەکانی دەردەهێنرا[١٦].

وێڕای ئەو زەرەرو زیانە مادیو مرۆییانـەی کـە لـە ئـەنجامی شکستە سـەربازیەکان لـە ئێـران کـەوت، حکومـەتی قاجـاری بـە ناچـاری ملکەچـی زنجیرەیـەك پـەیمان و ڕێکەوتننامـەی نابەرامبـەرو ئابڕووبەرانە بوو کە هەڕەشەی ڕاستنەقینەی لە سەرەوەریی وولات و ئاسایشی نـاوەوەو دەروەی دەکـرد وەك بەسـتنی هـەردوو پەیماننامـەی (گلستان لـە ١٢ی تـشرینی یەکـەمی ١٨١٣ز) و (ترکمانـچای لـە ٢٢ی شـوباتی ١٨٢٨) لەگـەڵ رووسـیای تزاریو دوو پەیماننامـەی (ئـەرزرۆمی یەکـەم لـە ئـابی سـاڵی ١٨٢٣ز) و (ئەرزرۆمی دووەم لە ٣١ی ئایاری ١٨٤٧)دا لەگەڵ ئیمپراتۆریـەتی عوسمـانی، ئەمانـەو جگـە لـە بەسـتنی پەیماننامـەی ئێـران- بـەریتانیا لـە ساڵی (١٨٠١ز) و پەیماننامـەی ئێـران- فەرەنـسا کـە بـە پەیماننامـەی (فنکشتاین) ناسراوەو لە ٤ی ئەیاری ساڵی (١٨٠٧)دا گرێ درا، بەپێی ئەم پەیماننامەیە ئێران دەسـتی لـە بەشێکی مەزنی بەرژەوەندیەکانی هەڵگرت و دەروازەی وولات لەبەردەم نفووزو بەرژەوەندیـە سیاسـیو ئابووریو دواتر سەربازیەکانی بێگانە ئۆروپاییەکان خستە سەر گازی پشت[17]، بەم شـێوەیە چاوشـۆڕیو لاوازی دەرباری ئێرانی بەرامبـەر بێگانـەو کۆمپانیـا مۆنۆپۆڵـەکانی وولاتـە سـەرمایەدارە بـەهێزەکان و ئامادە نەبوونی بەرەنگار بوونەوەی ئەو ململانێو هەڕەشانەی لـە دەرەوەو نـاوەوە بـەرەوو رووی وولات دەبووەوە، ئەمانە ئێرانی کردە ئاوایی بێ کەسـە، کونـسولخانە بـێ گانـەکان لـە ئێـران دا دەوڵـەت بـوون لەناو دەوڵەت دا، هەریەکەیان بە گەرمی کاری بۆ جێ پێ قایم کردنی بەرژەوەندییە سیاسیو ئابووریو ستراتیجیو سەربازیەکانی خۆی دەکـرد، شـارە مەزنـەکانی کوردسـتان بـە تایبـەتی (ورمـێ و کرمانـشاه) جێنشینی ژمارەیەکی زۆری بنکەو لقی کۆنـسولخانە بیانیـەکان بـوون بـە تایبـەتی (رووسـیا، ئـەمریکا، بەریتانیا).

ئەمەش شتێکی سەیر نیە چونکە گرنگی شوێنی ئەم شارانەو پێکهاتـەی نەتـەوەییو ئـاینیو ئولییان تەواو هاریکار بوون بۆ بەدیهێنانی کارو ئامانجەکانی ئەم کۆنسلخانانە[19].

زۆر دەمێکە ووتراوە "کاسەی پڕ ئاشتی ماڵە" هەربۆیە لە ئێران دا ئاشتیو هێمنیو ئاسایـشی ناوخۆ حەزو هیواو ئاوات بوو، گەنجینەی دەوڵەتی لە ئەنجامی خەرجی زۆرو زەوەندو بێ سـنوری شـاو شازادەکان و دەرباریيان چۆڵ و هۆڵ وەك بـەری دەسـت وابـوو، بـە شـێوەیەك ئیفلاسـی رووی کردبـووە حکومەت کە بێ پەنابردن بۆ یەکێك لە بازرگانە گەورەکانی تاران نەتوانێ خوانێك بۆ میوانەکانی ساز بکات و خەرجی میوانداریان دابین بکات[20]، ئەم ئیفلاسیەی حکوومەت هەلێکی لەبارو گونجاوی خـستە بەردەم بێ گانەکان، ئەوانی توانیان لەڕێی بەخشینی قەرزو بەرتیل بە دەرباریيان و پیاوانی دەسـەڵات چەندەها ئیمتیازی بازرگانیو ئابووری وەك بەکارهێنانی کان و ڕێگای ئاسـنین و بەنـدەرەکانی وولات و کۆنتـڕۆڵ کردنـی پرۆسـەی نـاردن و هـاوردنی شمـەك و کـاڵای بازرگـانی بـۆ ئێـران مـسۆگەر بکـەن، ئـەم نەزمەش مەزنترین زیانی بە بازرگانی دەرەوەو ناوەوەی ئێران و توێژی بازرگـانی ئێرانـی گەیانـد، بـەم جۆرە هێشتا ئێـران ماڵئـاوایی لـە سـەدەی نـۆزدە نـەکردبوو ببـووە بـازاڕێکی نایـاب بـۆ سـاغ کردنـەوەی بەرهەم و کاڵای وولاتە ئۆرووپیـە سـەرمایەدارەکان و سەرچاوەیەکی بـاش بـۆ دابـین کردنـی کەرەسـەی خاو بۆ کارگەو فابریکەکانی ئـەو وولاتانـە، ئەمـە جگـە لـەوەی ئێـران ببـووە ناوەنـدێکی باشـی خـستنە گەڕی سەرمایەی بێگانە بێ ئەوەی بیرێك لە پیلانێك بۆ چۆنێتی ڕووبەڕووبوونەوەی ئاکامە سلبیەکانی ئەم حاڵەتە لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە بکرێتەوە، بە واتا گشتیەکەی ئێران لە سـەرەتای سـەدەی بیـستەم

دا ببووه وولاتێکی نیمچه کۆلۆنی وولاته مەزنه سەرمایەدارەکان به تایبەتی (رووسیا و بەریتانیا)، ئەو دوو وولاتەی که له کێشەو ململانێیەکی سەخت و کەم هاوتادا بوون له پێناوی پچڕینی بەشی شێر لە ئێران[٢١].

شایەنی باسه ئاکامی هەموو ئەو هەوڵ و تەقەلایانە بەفیڕۆ چوون که له لایەن هەندێ له کەسایەتیه ریفۆرمیسته ناودارەکانی حکومەت وەك (شازاده عەباس میرزا، میرزا موحەممەد تەقی خان که ناسراوه به "ئەمیر ئەلنیزام" و میرزا حەسن خانی موشیر ئەلدەوله)، به مەبەستی چارەسەرکردنی گرفتەکان و هەرەسی هێواشی دەوڵەت ئەنجامیان دا، چونکه هەوڵ و تەقەلاکانیان ریشەیەو جیدی نەبوون[٢٢]، هەروەها ئاشکرایه که ئەم هەولانه تووشی بەرەنگاریەکی سەختی نەیارانی بووەوه که خۆی له شاکانی قاجارو توێژه مشەخۆرو کەسایەتیه هەلپەرست و کۆنه پارێزەکانی هاوبەرژەوەندییان دەنواند، ئەوانه به ئاشکراو بێ شاردنەوه رق و کینەی خۆیان بەرامبەر هەر هەوڵێکی ریفۆرمیستانه دەرئەبڕیو پیلان و ئاشوبیان بۆ ئەگێڕا، گۆڕان و نوێ خوازیو ریفۆرم بەرژەوەندی ئەمانەی دەخسته مەترسیەوەو هەڕەشەی راستەقینەی لێ دەکردن.

لێرەدا جێی خۆیەتی رەوشی توێژی پیشەگەرانی ئێرانی له یاد نەکەین و روونی بکەینەوە، ئەو پیشەگەرانه ناچار بوون له دوای پڕبوونەوەی بازاڕەکانی وولات به وورووژمی شمەکی بێگانه و کالای وولاته ئۆروپیەکان که له رووی نرخەوه هەرزانترو له رووی کات و ئەرکی ئامادە کردنەوه کەمتری تێدەچوو، دەست له پیشەو کارەکانیان بکێشنەوە، هەربۆیه بەرهەمی پیشەگەره خۆماڵیەکان تووشی نووشستیەکی مەزن هات و نەیتوانی به هیچ چەشنێك بچێته مەیدانی ململانێ وە بەرامبەر کالای بێگانەو گۆڕەپانی بۆ چۆڵ کرد، ((بە راستی توێژی پیشەگەران که له رووی چەندایەتیەوە نزیکەی (٣) سێ ملیۆن و نیو دەبوو له توانایدا هەبوو کاریگەری باش لەسەر رەوتی رووداوەکان بکات و نەخشی خۆی دیاری بکات[٢٣])).

هەروەها پێویسته لەکاتی ئاخاوتن له رەوشی ئێران لەم قۆناغەدا ئاماژه بۆ دەرکەوتنی ناوکی توێژی رووناکبیرانی نوێ یاخود ئەنتەلەجنسیا (**Intelligentsia**)ی ئێرانی بکرێت، ئەم گرووپه له ئاکامی پەیوەندی بەردەوامی ئێران به جیهانی ئۆرووپی له سەدەی نۆزدەهەم دا پەیدا ببوون، که پێبەپێی فراوان بوونی پەیوەندییه بازرگانیەکان و مامەڵەو پەیوەندی بەستن لەگەڵ بازرگانه بیانیەکان دا زیاتر شارەزای ئەو رووداوانە دەبوون که له دەرەوەی ئێران دا رووی دابوون و دەقەومان[٢٤]، ئەمه جگه له کردنەوەی کۆنسولخانەی ئێرانی له زۆربەی وولاته ئۆروپیەکان و ناردنی لاوانی ئێرانی بۆ خوێندن بۆ دەرەوەی وولات که بووە بەهێز بوونی چەندایەتی ئەم توێژە که پێکهێنەرانی سەر به بنەچەی کۆمەڵایەتی جیاواز بوون لەناو کۆمەڵگای ئێرانیداو خاوەنی رێزو شکۆی خۆیان بوون له شارەکان داو رۆڵی باشیان لەسەر رووداوەکان هەبوو، توێژی رووناکبیرانی ئێرانی لەژێر کاریگەریتی شارستانیەتی ئۆروپیدا بوون به تایبەتی شێوازی دیموکراسی حوکم کردن و رژێمی سیاسی دەستوری که به تاکه چارەسەری گونجاو و پێویستی گۆڕینی ریالیزمی گەندەڵی وولاتیان دەزانیو به تاکه هۆکاری دروست کردنی کۆمەڵگایەکی مەدەنیو پێشکەوتوو و رزگار کردنی گەلانی ئێرانی له زوڵم و ستەمی حکومەتی سەردەمیان دەهاته پێش چاو، بەم چەشنه پیاوانی روناکبیرانی

ئێرانی وەك (فەتح عەلی ئاخندوف، موحەممەد خان مەجد ئەلملك، یوسف موستەشار ئەلدەولە ئەلتەبریزی، میرزا مالکم خان نازم ئەلدەولە، عبدولرەحمان تالبوف و جەمالەدینی ئەفغانی) و هتد[٢٥]، بوونە هەوێنی هزرو بیری گۆڕان و نوێخوازی، بوونە زەیتی مەشخەڵی بزاڤێك کە بە درەوشاوەترین رووداوی مێژووی نوێو هاوچەرخی ئێران دادەنرێت کە لە ئەدەبیاتی ئێرانیدا بە (انقلاب مەشرووتە) دێتە ناسین.

هەروەها رۆژنامەگەری ئازادی ئێرانی لە دەرەوە رۆڵی گرنگ و لەبەرچاوی بینی لە هاندان و جووڵاندنی جەماوەری ئێرانی دژی رژێمی قاجاری ستەمگەرو داوای بەرگریو قوربانیدان و شۆڕشی لێ ئەکردن دژی حکومەت و کاربەدەستان، گرنگترینی ئەو چاپەمەنیانە رۆژنامەی (مەلا نەسرەدین) کە لە تفلیسی دەردەچوو، رۆژنامەی (ئیرشاد) لە باکۆو (حکمت) لە قاهیرە[٢٦]،بەڵام لە هەموویان گرنگتر رۆژنامەی (حەبلولمەتین) بوو کە لە ساڵی ١٨٩٣ لە کلکتە دەردەچوو، رۆڵی ئەم رۆژنامەیە لە بزاڤی مەشرووتەخوازی ئێرانی دا دروست وەك رۆڵی رۆژنامەی (کەلکول)ی رووسی وابوو کە لە شۆڕشی ساڵی (١٩٠٥ز)ی رووسیادا هەیبوو[٢٧].

رووداوەکانی ناوچەکەو دەرەوەی ئێران هەروا بێ کاریگەرێتی لەسەر وولات تێنەپەڕین، بە تایبەتی ئەو رووداوانەی کە لە رووسیای تزاریدا قەومان، هەر لە تێکشاندنی ئابڕووبەرانەی رووس بەرامبەر یابان لە ساڵی (١٩٠٥ز)داو دواتریش روودانی شۆڕشی دیموکراسی رووسیا لە هەمان ساڵ دا، ئەو شۆڕشەی بەپێی ووتەی لینین، بووە سەرچاوەی هوشیار بوونەوەو بێداری هەموو رۆژهەڵات و گیانی شۆڕگێڕێتی لە ناخی دانیشتووانی ئاسیادا جۆش دا[٢٨]، ئەوانەی لە خەوی جێماوی تاریکی سەدەکانی ناوەڕاست دا خەملێبوون و ستەم و زوڵم وزۆری حکومەتە ئۆتۆکراتە دیسپۆتیزمەکانیان بێ هۆش و چەقبستووی کردبوون، ئەمانە لە خەوی درێژی خۆیان راپەڕین وە بە هیوای ژیانێکی نوێ کەوتنە خەبات و تێکۆشان لە پێناوی ئازادیو دیموکراسیدا[٢٩]، کاریگەرێتی ئەم رووداوانە لەسەر ئێران بە زۆری لە رێی ئەو کرێکارە ئێرانیانەوە بوو کە بۆ کارکردن چووبوونە رووسیا کە ژمارەیان خۆی لە چارەکە ملیۆنێك دەدا، ئەمانە سوودیان لە هەلی مانەوەیان لە رووسیا وەرگت و ئاشنایەتیان لەگەڵ بیری شۆڕشگێڕیو بزاڤە شۆڕشگێڕەکانی سەر گۆڕەپانەکە پەیدا کرد، بگرە زۆربەیان بەشدارییان لە رووداوەکانیش دا کرد بە تایبەتی لە شۆڕشی ساڵی (١٩٠٥ز) لە رووسیا، دکتۆر (شەمزینی) لەبارەی ئاشنابوونی کوردەکانی ئێران بە شۆڕشی (١٩٠٥)و کاریگەرێتی لەسەریان نووسیوویەتی:

"لە راستیدا بزاڤی پێشکەوتووخوازانە لە نێو گەلی کورددا لەژێر کاریگەرێتی شۆڕشی (١٩٠٥)ی رووسیادا دەستی پێ کرد، (چیرکۆف) کۆنسوڵی گشتی رووسی لە شاری (خوی) لەم بارەیەوە دەڵێت:

لەکاتی سەردانی بازرگانە کوردەکان و رۆشنبیرانی کورد بۆ (نیزنی نۆفکۆرد)و ئامادەبوونیان لە نمایشگای بازاڕی ماکاربوف دا پەیوەندیان لەگەڵ دیموکراتخوازو سەربازە رووسەکان دا دەبەست، ئەوانیش لە گرنگترین رووداوەکانی شۆڕش ساڵی (١٩٠٥) ئاگاداریان دەکردن"[٣٠].

شوێن و بەشداریکردنی گەلی کورد لە بزاڤی مەشرووتەخوازی ئێران دا

یەکێك لە ئاکامە گرنگەکانی شەڕی چالدێرانی ساڵی (١٥١٤ز)دا بەشکردنی کوردستان بوو لەنێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی سوننی سەرکەوتوو کە دەسەڵاتی خۆی بەسەر مەزنترین بەشیدا (باکورو ناوەند)دا سەپاند، دەوڵەتی سەفەوی شیعەی دۆڕاو کە دەسەڵاتی بەسەر بەشی رۆژهەڵاتی کوردستان دا مایەوە، ئەو بەشەی لەو کاتەوە لە چوارچێوەی دەوڵەتی فارس دا (ئێرانی ئێستا) لە قاڵب دراو دوای سەفەوویەکانیش کەوتە ژێر نفوزو دەسەڵاتی حکومەتە شاهەنشاهیە یەك لەدوا یەکەکانی ئێران و تا نوکەش دۆخی سیاسی خۆی نەگۆڕیوە. ئەو حکومەتانە هەموویان بێ جیاوازی سیاسەتێکی خوێناوی و سەرکوتکەرانەیان گرتۆتە بەر بەمەبەستی مل پێ کەچ کردنی گەلی کورد لە ئێران دا، شایەنی باسە کوردیش هیچ کات دەستە ئەژنۆ دانەماوەو بەردەوام لە هەوڵ و تێکۆشاندا بووە بۆ بەدەستهێنانی ئازادی و رزگاربوون لە ژێردەستەیی، هەربۆیە تا نیوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم شیاوە سەربەخۆیی نێوخۆیی خۆی بپارێزێ تاکو حکومەتی قاجاری لەرێی هێزو پەلاماری سەربازیانە توانیکۆتایی بەم سەربەخۆییە بهێنێت و میرنشینە کوردیە خۆجێیە ئۆتۆنۆمەکانی وەك (موکریان، ئەردەڵان و لوڕستان)ی روخاندو لەناوی بردن(٣١).

بەم چەشنە حکومەتی قاجاری ئەم بەشەی کوردستانی بە دەسەڵاتی ناوەندەوە لە تاران گرێ داو کۆتایی بە حوکمی میرە کوردەکان و توێژاڵکی باڵای هەرەمی کۆمەڵگای کوردی لە کوردستان هێنا، حوکمی کوردستان کەوتە دەست "ئەو بیانیانەی بە فارسی دەئاخافن(٣٢)" هەروەك لە دەستنووسی "تاریخ خسرو محمد بنی اردلان" دا هاتووە کە دانراوی ئەو سەردەمەیە.

پرۆسەی بەستنەوەی کوردستان بە ناوەندەوە بە چەك و هێزی زۆردارانە ئەنجام درا، هەر بۆیە لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستاندا بە تایبەتی هەورامان راپەڕینی مەزن و درێژخایەن دژی هەوڵ و مەبەستی حکومەتی قاجاری و وەك کاردانەوەیەك بەرپا بوو، ئەم راپەڕینانە تارانی ترساندو گەلێ گرفتی بۆ نایەوە، ناوچەکانی هەورامان بە ئاسانی مل کەچی ناوەند نەبوون، تەنانەت دوای ئەو هەموو هەوڵ و پیلانە جۆربەجۆرانەی (معتمد الدولە)ی قاجار بۆ ئەو مەبەستە ئەنجامی دا، گەلێك لە ناوچەکانی هەورامان لە حاڵەتێکی نیمچە سەربەخۆییدا مانەوە، بێگومان سەختی و سروشتی چیایی ناوچەکەیان هۆکارێکی گرنگ و یارمەتیدەری ئەم دۆخە بوو(٣٣).

دوای چەسپاندنی حوکمی بیانی لە کوردستاندا، کاربەدەستانی حکومەت کەوتنە زوڵم و زۆرو تاڵانی راستەوخۆ لەرێی دانانی باج و سەرانەی گران و ناچار کردنی دانیشتوان بۆ بێگارو دەست گرتن بەسەر سەروسامان و ماڵ و موڵکی خەڵکی بێ هیچ گوناه و لێ پرسینەوەیەك، سەپاندنی دەسەڵاتێکی بیانی خنکێنەر بەسەر گەلی کورددا هۆکاری هاتنەسەر شانۆی چەشنێکی تر لە چەوساندنەوە بوو سەرباری چەوسانەوەی ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئولی (مەزهەبی)، ئەویش مەسەلەی چەوسانەوەی گەلی کوردو داگیرکردنی وڵاتەکەی و بەکۆیلە کردنی رۆڵەکانی و زەوت کردنی مافە رەواکانیەتی لە لایەك و

مەسەلەی بەرگریو خەبات و تێکۆشانیەتی لە پێناوی بەدیهێنانی مافە دیموکراتیەکانیو سەرکەوتنی پرۆسەی رزگاری نیشتیمانی کوردستان و یەکگرتنەوە لە لایەکی دیەوە.

ئاشکرایە گرنگترین شێواز کە پیادە دەکرا لەلایەن کاربەدەستە دەوڵەتیەکانی ئێران بە گشتیو قاجاریەکان بە تایبەتی بە ئامانجی سەرپێدانەواندنی عەشیرەتە کوردییەکان و گەورە پیاوانی کورد، ئەوانەی گرفتیان بۆ حکومەت و دەسەڵاتی ناوەندی دەنایەوە بریتی بوو لە (شەبەیخونی سەربازیو ترۆری سیاسی)، حکومەت ئەم شێوازەی بە پێوەرێك دادەنا هێزو تواناو کارامەیی کاربەدستان و بەڕێوەبەرانی ولایەتەکانی پێ دەپێواو لە ئەدەبیاتی حکومەتدا بەناوی (لطائف الحیل، کمندی تدبیر، تدبیرات صائبة، وسائل و رسائل) ناودەبرێت، هەر بۆیە بە کورتە سەرنجێك لە مێژووی حوکمڕانی بنەماڵەی قاجاریەکاندا یەکسەر ناوی ژمارەیەکی زۆرمان لە گەورە سەرۆکە کوردەکان دێتە بەرچاو کە بەم شێوازە لەناو براون بۆ نموونە:

(باپیر ئاغای مەنگوڕی، اسماعیل ئاغای گەورەی شکاك باپیری سمکۆ، حسن سوڵتان هەورامی، هەمزە ئاغای مەنگوڕی) هتد[٣٤]، دژێوی رەفتارو کردارەکانی حکومەتی داگیرکەری قاجاری دژی گەلی کورد لە ئێران بووە هۆی بڵاوبوونەوەی شەپۆلی توڕەییو ناڕەزایی هەموو چین و توێژەکانی جەماوەری کوردستان، ناڵەی زەحمەتکێشانی کورد چ لە شار یاخود لە لادێ لەدەست ئەشکەنجەی کاربەدەستان و دەرەبەگە بیانیەکان لە هەموویان مەزنترو بەئازارتر بوو، هەروەها زۆربەی سەرۆك عەشیرەتەکانی کورد رق و کینەیەکی زۆریان لە حکومەت بوو چونکە ئەمانە لەلایەن دەوڵەتەوە هەمیشە بەچاوی پڕ لە گومانەوە تەماشا دەکران و بەرژەوەندییان لێ دەدرا، هەر بۆیە زۆر ئاساییە کە گەلی کورد لەم بەشەی کوردستان بەشداری مەزنترین راپەڕینی نەتەوەیی بکەن کە لە ساڵی (١٨٨٠ز) دا بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری سەری هەڵدا، ئەم راپەڕینەی خاڵێکی وەرچەرخان بوو لە بزافی رزگاری نەتەوەیی گەلی کوردو تەوای ئاوات و ئامانجی جەماوەری کوردستانی لەخۆ گرتبوو کە بریتی بوو لە پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆی یەکگرتوو بەدیهێنانی کۆمەڵگایەکی کوردی پێشکەوتوو[٣٥].

هەروەك کونسوڵی رووس لە تەبرێز روونی دەکاتەوە "توڕەییو بێزاری لەناو هەموو ریزەکانی کوردی ئێران دەبینرا، ئەوانەی لەلایەن حکومەت و کاربەدەستانەوە بە توندترین شێوە دەچەوسێنرێنەوە، هەر بۆیە دژی حکومەتی ئێران هاتوونەتە مەیدان[٣٦] و وەك رزگار کەرێك تەماشای شێخیان دەکرد[٣٧].

حکومەتی قاجاری زۆر بە توندی ئەم راپەڕینە جەماوەرییەی سەرکوت کرد، هەروەك (مسعود میرزا)ی کوڕی ناسر الدین شای قاجار دەری دەخات لە ئەنجامی ئەو قەسابخانەیەی حکومەت بۆ راپەڕیوانی ساز کرد ژمارەی قوربانیانی کورد گەیشتە نزیکەی (١٠٠) هەزار کەس، هێندەی تریش لە ترسی تۆڵەی کاربەدەستان بەرەو چیا سەختەکان رایان کرد، هەر ئەو کات حکومەت زیاتر لە (٢٠٠٠) هەزار گوندی کوردستانی وێران کردو سووتاند[٣٨].

شایەنی باسە حکومەتی ئێران دوای سەرکوتکردنی راپەڕینی ساڵی (١٨٨٠ز) هیچ گۆڕانێکی ئیجابی لە سیاسەتی خۆیدا بەرامبەر کوردستان نەکرد، بگرە بە پێچەوانەوە توندوتیژیو چەوسانەوە زیاتر بوو بە تایبەتی لە رووی سەپاندنی باج و سەرانەی نوێترو گرانتر بەسەر دانیشتواندا، ئەم

سیاسەتە چەوتە لەنێوان ساڵەکانی (١٨٨٦-١٨٨٨ز) دا گەیشتە لوتکە، ئاکامەکەشی لە دایك بوونی راپەڕینێکی نوێ بوو لە کوردستان، ئەویش لەنێو رۆڵەکانی عەشیرەتی (دەشت)دا، ئەوانەی دژی رەفتاری نابەجێو توندو تیژەکانی حاکمی ورمێ (جیهان سوز میرزا) دەستیان دایە چەك و ریزەکانیان رێخست، بەجۆرێك توانیان سەرکەوتووانە بەرپەرچی هێرشەکانی دەوڵەت بدەنەوەو هێزە پەلاماردەرەکانی تێك و پێك بشکێنن، ئەم راپەڕیوانە کەوتنە توندکردنی هێرشەکانیان لەژێر سەرکردایەتی (بەدر بەگ و حەسۆ بەگ) کە دوو کوڕی (حەسەن بەگ)ی سەرۆکی پێشووی عەشیرەتی دەشت بوون، ئەو حەسەن بەگەی لەناو زیندانە تاریکەکانی ئێران دا گیانی لەدەست دا.

ڕاپەڕیوەکان توانیان بۆ چەند جارێ بنکەو بارەگای حاکمی گشتی ورمێ بخەنە مەترسیەوە لەوەش بترازێ کلێپەی ئەم راپەڕینە زۆر بە خێرایی گەیشتە دەڤەرو شارو شارۆچکەکانی تری کوردستان و بەزوویی تەنییەوە، خەڵکی شارۆچکەی سەردەشت ئاڵای راپەڕینیان بەرز کردەوەو بەرەو بارەگای حاکمی سابلاغ (سەیفەددین خان) بەڕێکەوتن، داوایان کرد کە حاکمی سەردەشت (عزت الله خان) لەسەر کار لابدرێ، لەم کاتەدا هێزەکانیئێران ئەوەندە ئامادە و پەرداخت نەبوون تا حکومەت هیوای بە بەکارهێنان و سەرکەوتنیان هەبێت دژی راپەڕیوەکان، لەبەرئەوە حکومەتی ناسر الدین شا ناچار بوو بەشێکی گەورەی داواکاریەکانیان جێبەجێ بکات، هەر بۆیە (عزت الله خان) لە کارەکەی لابراو یەکێك لە سەرۆکە کوردە ناسراوەکانی ناوچەکە کە (ئەحمەد موکری) بوو لەجێی دانرا، هەروەها حاکمی ورمێش لە کار دوور خرایەوەو لە جێگای یەکێك لە گەورە پیاوانی شار خرایە شوێنی[٣٩].

پەرەسەندنی رەوشی شۆڕشگێڕی لە ئێران لە سەرەتای ساڵەکانی سەدەی بیستەمدا بە خێرایی لەسەر رووداوەکانی کوردستان رەنگی دایەوە، خراپیو ناهەمواری باری ئابووریو کۆمەلایەتی کۆمەڵگەی کوردەواری لەسایەی چەوسانەوەی هەمە لایەنەی نەتەوەییو ئولیو چینایەتیەوە بووە هاندەری گەلی کوردو هێزە نیشتیمان پەروەرەکان کە هەردەم ئامادەی بەشداریکردنی هەر بزاڤێکی نوێخوازو ریفۆرمیستانە بن کە بۆ لابردنی رژێمی قاجاری دواکەوتوو خەبات بکات و دژی دەسەلاتی پاشایەتی ئۆتۆکرات بووەستێو کۆتایی بە زوڵم و چەوسانەوەی لە رادەبەدەر بهێنێت، بێ گومان ئەم ئامادەییو بەشداریکردنە راستەوخۆ کاری کردە سەر بزاڤی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد لە ئێران و ئەو بزاڤەی بۆ دۆخێکی پێشکەوتووتر هەنگاو پێنا.

دوای ئەوەی حاکمی تاران (علاء الدولة) لە کانونی یەکەمی ساڵی (١٩٠٥ز) دا هەستا بە سزادانی هەندێ لە بازرگانەکانی شار (سەید قەندیو یەکێکی تر) بە بیانووی بەرزکردنەوەی نرخی شەکر، کۆمەڵێك لە بازرگانان بە پاڵپشتی ژمارەیەك لە پیاوە ئاینییە ناسراوەکانی وەك (محمد طباطبائی و عبدالله بهبهانی) مانیان گرت و چوونە حاڵەتی (بەست نشینی)و داوای کۆمەڵێ چاکسازیان کرد، بەم شێوەیە دەنگی ریفۆرمخوازی زرنگەی هات، ئەم دەنگە زۆر بە خێرایی لەلایەن بازاڕی ئێرانیەوە پشتگیری لێ کراو بەهێز بوو، ئەمەو ئەنجوومەنە نهێنیەکانی دژ بە رژێم باشترین هەلیان بۆ دەست بەکاربوون و کەوتنەخۆ چنگ کەوت، بەم شێوەیە سەدای ریفۆرمخوازی پەرەی سەندو زوڵاڵتر بوو تا گۆڕا بۆ بزاڤێکی جەماوەری راستەقینەو کەوتە ململانێیەکی توندو جیدی لەگەڵ حکومەتی قاجاریو

هێزە لایەنگرەکانی لە کۆنەپارێزەکان کە ئاکامەکەی بەدەستکەوتی بەدیهێنانی دەستوورو بــە رووکـەش پێ بەستنەوەی رژێمی پاشایەتی تاك رەوی رەها کۆتایی هات[٤٠].

ئێمە لێرەدا نامانەوێ بە قووڵی لەسەر بزافی مەشـرووتەخوازی بکۆڵینـەوەو بـە ووردی باسـی رووداوەکانی بکـەین، زیـاتر لـەوەی هەوڵەکـەمان بـۆ دیـاریکردن و پـیشان دانـی رۆڵـی گـەلی کـوردە لـەو بزاڤەدا بە قازانجی بەرەی مەشرووتەخوازان، ئەمـەش دروسـت کارکردنـە بـۆ بەرپەرچـدانەوەی هـزری هەندێ لەو نووسەرانەی کە پێیان وایـە گـەلی کـورد هـیچ رەنجێکـی بـۆ بـەدیهێنانی دەسـتوور نـەداوەو هەندێك لەوانـە هەنـدێ جـار زیـادە رەویـشیان لـەم رووەوە کـردووەو دەڵـێن گـەلی کـورد لـە ئێـران زۆر نێگەتیڤانــە روانیویەتیــە ئــەم بزاڤــەو بگــرە دژیــشی وەســتاوە. (مــۆمنی) نموونەیــەکی زەقــی ئــەو نووســەرانەیە کــەوا لێکــی دەداتــەوە بزووتنــەوەی مەشــرووتەخوازی ئێرانــی بزاڤێکــی شــارییەو لــە بازاڕەکــانی ئێرانــەوە هــەڵقوڵاوەو دەســتی پێکــردووە، بــە واتایــەکی تــر دەڵێــت ئــەم بزاڤــە بزاڤێکــی بۆرجوازیانیــەو رێبەرایــەتیو بەشــداریکردنی لەلایــەن (رۆشــنبیران و پیــاوانی ئــاین و بازرگانــان و پشیەوەران و کرێکاران)ەوە بووە[٤١] لە کاتێك دا چینی بۆرجوا لە کوردستان دا لە دایك نـەبووە، مۆمنـی دەڵێت:

"ناوچە کوردییەکان سەرچاوەی ناردنە دەرەوەی کاڵاو شمـەك و کەلووپـەل نـەبوون، تەنانـەت پرۆســەی هـاوردنیش لـە ئـارادا نـەبووە چـونکە خـەڵکی کوردسـتان بـۆ دابـین کردنـی پێویـستیەکانیان پـشتیان بـە رژێمـی خـۆژێنی دەبەسـت، هـەروەها لەبـەر هـەژارییان توانـای کڕینـی کەلووپـەلی دەرەوەو بیانیان نەبووە، لەوەش زیاتر پرۆسەی ساغ کردنەوەی بەرهەمەکانی کوردسـتان وەك (تـوتن، دانەوێڵـە، مەڕوماڵات) لە بازاڕەکانی ئازربایجان و شارەکانی عێراق ئەنجام دەدرا، وێڕای دوری شارەکانی کوردستان لە سەرە ڕێگای بازرگانیو نەبوونی تـۆڕێکی رێگاوبـانی رێـك و پێـك کـە هۆکـاری گرنگـی دواکـەوتوویی چالاکی بازرگانیو لاوازی توێـژی بۆرجـوای بازرگـانی بـووە، خۆچالاکی پیشەسازی ئـەوە هـەر نـەبووە، تــەنها لــەم بــوارەدا ئــەتوانرێ بەرهــەمی دەســتکردی وەك (قومــاش، پــێڵاو، قــایش و دروســتکردنی ئامرازەکانی کشتوکاڵی) باس بکرێـت چـونکە بـە هـیچ جـۆرێ نـاوی کارگـەو فابریقـەی نـوێ لـە ناوچـە کوردییەکاندا لەناو ناوان نەبوون)[٤٢].

نــاتوانین لــەم رووەوە ئــەم رایــەی مــۆمنی بــێ ووردبوونــەوە و لێکۆڵینــەوە بەراســت بــزانین و قبــوڵی بکــەین، بــە تایبــەتی دوای گەشــتێك بــەناو ئــەو سەرچــاوە مێژووییانــەی لەســـەر بزاڤــی مەشرووتەخوازی دواون ناڕاستی ئەم بۆچوونەی مۆمنیمان بۆ دەردەکەوێت ئەمە لە لایـەك، لەلایـەکی دییەوە ناتوانرێ نکوڵی لە رۆڵ و بەشداریکردنی گەلی کورد لـە بزاڤـی مەشـرووتەخوازیدا بکرێـت بـە بیانوی نەبوونی چینی بۆرجوازی کوردی، لەبەرئەوەی لەم لێکدانەوەیـە لـە سـەدا سـەد زانـستی نابێـت بەتایبــەتی ئەگــەر ســەرنجێك بخــشێنین بــەو کۆمەڵــە گۆڕانکارییــەی کــە لــە ئــەنجامی بەســتنەوەو تێکەڵاوبوونی ئـابووری کوردسـتان بـە ئـابوری جیهـانی سـەرمایەدارییەوە لـە نیـوەی دووەمـی سـەدەی نـۆزدەوە هاتووەتـە دی، ئـەویش دوای فـراوان بـوون و گەشـە سـەندنی پرۆسـەی (نـاردن و هـاوردن)ی بازرگانی هەردوو دەوڵەتی قاجاریو عوسمانی.

نامانەوێو ناشتوانین ئەوە بسەلمێنین کە ئەم تێکەڵاویو بەستنەوەیە بۆتە هۆی دەرکەوتن و لەدایك بوونی هەردوو چینی بۆرجوای نیشتیمانی پێگەیشتوو پرۆلیتاریای پیشە سازی کامڵ لە ناو هەناوی کۆمەڵگای کوردەواریداو روودانی گۆڕانی بنەڕەتیو ڕیشەیی لە ژێر خانی ئابووریو هەڵتەکاندنی بێچەندو چوونی پەیوەندییە کۆنە کۆمەڵایەتییەکان، بەڵام هەندێ راستی هەیە لەم بوارەدا ناتوانرێت چاوی لێبپۆشرێت ئەویش ئەوەیە کە پرۆسەی بەستنەوەو تێکەڵاو بوون بووە هۆی رووخاندنی ئابووری سروشتی لادێو حاڵەتی خۆژێنیو دەرکەوتنی ئابووری کاڵایی بازاڕی، پەیوەندییەکانی مامەڵە بە دراو، درز بردنی ستراکچەری کۆمەڵایەتی نەك نیشتەجێکانی گرتەوە بەڵکو نیمچە کۆچەرەکانیش ئەوانەی ناچار بوون ئاکنجی بن وزۆربەیان ببنە پاڵەی کشتوکاڵی[٤٣].

وێڕای هەموو ئەو ئاستەنگ و ڕێگرییەی بەردەم چالاکی بازرگانی لە پێشەوە باس کران. لە کوردستان دا چەند ناوەندێکی گرنگی بازرگانی دەبینرا کە پرۆسەی ناردنە دەرەوەی شمەك وبەروبوومی ناوخۆییو هاوردنی کاڵای بیانی تیا ئەنجام دەدرا، بۆ نموونە شاری کرمانشاه چالاکترین ناوەند بوو لەو دەمەدا بە جۆرێك یەکێکی وەك (گ. ناپێر) کاتێك پیایدا تێدەپەڕێت بە (بەندەری کاڵاو بەرهەمی ئینگلیزیو هیندی) ناوی دەبات، بە گوێرەی راپۆرتی کۆنسولی بەریتانی لە ساڵی (١٩٠٣ز)دا ساڵانە لە شاری کرمانشادا لە نێوان (٢٠-٢٢) هەزار پارچە ریخۆڵە ساغ کراوەتەوە[٤٤]، هەر لەم بوارەدا رۆڵی شاری سابلاغ/ مهاباد، لە کرمانشا کەمتر نەبوو، ئەم شارە ناوەندی سەرەکی ناردنە دەرەوەی (کەتیرە) بوو لە ناوچەکەدا، توێژەری رووسی (ف . ئی . بلارمبێك) لەم رووەوە دەبێژێت: بازرگانە ئەرمەنیو تەبرێزیو تفلیسییەکانی سەر بە ئێمە هەردەم بۆ کڕینی کەتیرە سەردانی سابلاغ دەکەن و لە گەڵ بازرگانەکانی ئەوێدا رێدەکەون[٤٥]، سابلاغ بە پێی قسەی بلارمبێك ساڵانە (٣٢٠)هەزار کیلۆ کەتیرەی بەرهەم دەهێناو رەوانەی بازاڕەکانی دەرەوەی دەکرد، جگە لەوەی کە ساڵانە بایی (٦٣٦)هەزار رۆبڵ کونجیو پێستەو خوری رەوانەی رووسیا دەکرد[٤٦].

ئاشکرایە شاری (سنە)ش رۆڵێکی دیارو لەبەر چاوی هەبوو لە بواری ناردنە دەرەوەی بەرهەمی کشتوکاڵیو ئاژەڵیو پیشەیی، هەر وەك (کرزن) ئاماژەی بۆ دەکات ئەم شارە ساڵانە بایی (١٥٠)هەزار لیرەی تورکی عوسمانی لە بەرهەمی پێستە، قوماش، فەرش، حەریرو مەڕو ماڵاتی رەوانەی شاری بەغدا دەکرد[٤٧]، پێویستە ئەوەش باس بکرێت کە کۆمپانیای ئەڵەمانی دروست کردنی فەرش لە شاری تەورێزی پایتەختی ئازەربایجانی ئێرانی کە دواتر بووە گەورەترین بنکەو ناوەندی بزاڤی مەشرووتەخوازی، بە ئامانجی بەردەوام بوونی بەرهەم تەواو پشتی بە خوری کوردستان دەبەست کە لە شاری (شنۆ)وە بۆی بار دەکرا[٤٨] . وێڕای ئەوەی ئەڵەمانەکان زۆر سەرقاڵی بەستنی پەیوەندی بازرگانی بوون لە گەڵ بازرگانە کوردەکان لە سەرەتای ساڵەکانی سەدەی بیست دا، هەر وەك پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد بازرگانەکانی کورد کە دەچوونە بازاڕەکانی رووسیا بە تایبەتی لە بازاڕی (ماکاریۆف) بە باشی ئەبینران.

لە لایەکی ترەوە لە کاتێك دا باس وخواس لە سەر دواکەوتنی ئابووریو کۆمەڵایەتیو نەگەیشتنی هۆشی سیاسیو رۆشنبیریو چینایەتی دەکەین نابێ تەنها باسی کوردستان بێ لە ناوچەو بەشەکانی تری ئێران بکرێت چونکە زۆربەی ئەو ناوچانە ئەگەر لە کوردستان دواکەوتووتر نە بووبن

ئەوا پێشکەوتووتر نەبوون، گەریدەی فەرەنسی بە ناوبانگ(ویلمۆردن) لە کاتێك دا لە ساڵی (١٨٥٥ز)دا دێتە ئێران دەبێژێت " ئێرانیەکان لە بێئاگاییەکی کەم هاوتاو چەق بەستوویەکی بێوێنە ژیان بەسەر دەبەن، کەس پەیوەندی بە سیاسەتەوە نیەو باسی لێوەناکات، ئەتوانرێ لە شارە مەزنەکاندا هەندێ رەخنەگران لە حکومەت وچەند کەسی لە وانەی لە بارو دۆخی وڵات ناڕازیو پەستن ببینرێتەوە، بەڵام ژمارەی ئەمانە ئەوەندە کەمن کە شایەنی باس کردن وگرنگی پێدان نین[٤٩].

بەڵام ئەم بارودۆخەی ئێران هەروا تاسەر نەمایەوە، لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم دا گۆڕانێکی لەبەرچاوی بەسەردا هات و رووداوەکانی زۆر بەخێرایی تێدەپەڕین، لەم رووەوە پاولویچ دەڵێت: " ژیان لە ئێران هەروەك ووڵاتە دواکەوتووەکانی تری رۆژهەڵات دەبینرا، مانەوەی پەیوەندییە ئابوورییەکانی عەشیرەتە کۆچەرەکان و نەبوونی رێگای ئاسنین و کارگەو پرۆلیتاریای پیشەسازی کە خودانی هۆشی چینایەتی بێت، بەڵام ئەم بارە دووری نەخایاند، دارمانی پەیوەندی ئابووری سروشتی لادێو پەیوەندیە باتریارکیەیکان، رووکردنە سەرمایەی بیانی بۆ ئێران و دەرکەوتنی پەیوەندی ئابووری نوێی بازاڕی، ئاکامی هەموو ئەو گۆڕانکاریانە ووشیاریو بێداری گەلانی ئێران بوو، بەچەشنێك لە خەونێکی درێژ خایەن راپەڕین و خوێنێکی گەش و نوێ بە شادەماری کۆمەڵگادا کەوتە گوزەر"[٥٠].

پێویستە بووترێت کە بزاڤی مەشرووتەخوازی ئێرانی شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی – ئابووری ریشەیی نەبوو وەك باسی لێوە دەکرێت و دێتە بەرگوێمان، ئەم بزاڤە ئامانجی لابردنی چینێکی کۆمەڵایەتیو هاتنە سەرکاری چینێکی کۆمەڵایەتی تر نەبوو، هەروەك چۆن قەڵەمبازێکی مەزنی چۆنایەتیش نەبوو بەرەوپێش، لەم بارەیەوە (لمبتون) دەبێژێت:

"شۆڕشی مەشرووتەخوازی لە سەرەتادا بە زاراوەی (شۆڕش) نەدەناسرا، ئەوانەی بەم بزاڤە هەستان و رابەرایەتیان کرد پرۆگرامێکی سیاسیو ئایدۆلۆژی هاوبەشیان نەبوو بۆ گۆڕینی ریشەیو سەرتاسەری ژێرخان و سەرخانی کۆمەڵ، ئەوانە ریفۆرمیست و ئازادیخواز بوون، داوای دادپەروەریو لەگۆڕنانی زۆرداریو چەوسانەوەیان دەکرد، ئەوانە تەنها ئەرکە ئاینیەکەی خۆیان لە (فەرمان بە کردنی چاکەو نەکردنی خراپە) بەجێ دەهێناو دژی زوڵم و زۆری قاجاری لە زیندان و سەپاندنی باج و سەرانەی پشت شکێن راپەڕین"[٥١].

لەم رووەوە (مەلا بەختیار) جوانی بۆچووە کە دەڵێت:

"١- تەنیا بنەمای ئابووریو پێوەندی هێزی بەرهەم هێنانی ئابووری بڕیاری لێبڕاوی دیاردە سیاسیو کۆمەڵایەتیەکانی ژیان و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان نادەن، بەڵکو کێشەی نەتەوایەتیو نیشتیمانی میللەتان، هەروەها خواستە دیموکراسیەکان زۆرجار دەبنە مایەی خەباتی شۆڕشگێڕانە،...

٢-کێشەی کورد لە رۆژهەڵاتدا لە کێشەی میللەتانی بێ مافی دیموکراسی، رەگێکی مێژوویی قووڵتری ئەوتۆی هەیە کە هەرگیز لەناو قاڵبێکی ئابووری سەپێنراودا بە قووتا نابردرێ، بەڵکو هەتا ئەو رۆژەی نەتەوەی کورد دەگاتە مافی چارەی خۆنووسینی سەربەستانەی سەربەخۆیی نەتەوەو نیشتیمانەکەی کێشەکە هەمیشە کڵپە دەسەنێ ئەگەر چی جاروبار لەم یان لەو بەشی کوردستاندا راپەڕینەکانی سەرکووت بکرێن"[٥٢].

بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین ئەگەر بزاڤی مەشرووتەخوازی ئێرانی بزاڤێکی جەماوەریی بووبێ کە واشە دژی زوڵم و چەوساندنەوەو ستەمی حکومەتی قاجاری، زۆر جێی خۆیەتیو گونجاوە کە گەلی کورد لاپەڕەیەکی پرشنگدارو پڕ لە سەروەریی لە مێژوودا تۆمار کردبێ بە بەشداری کردنی لەم بزاڤەدا بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجی هاوبەش لەگەڵ گەلانی تری ئێران دا، ئەم بەشداریکردنەش بە هەر شێوەو شێوازێك بێت، سیاسی یاخود چەکداری، بە تاك یان بە کۆمەڵ، لە سەنگەری هێزە دیموکراتخوازەکان دا، چونکە وەك پێشتر خرایە بەرچاو گەلی کورد قوربانی بێ ئەملاولای سیاسەتی ناقۆڵای قاجاریەکان بوو و رۆڵەکانی لە چەند لاوە کەوتبوونە بەر شالاوی زوڵم و ستەم، لەوەش بترازێ گەلی کورد دژایەتی کردنی حکومەت و سەرکەوتنی مەشرووتەخوازی بە شێوازێکی خەبات دەدی بۆ داماڵینی پێوەندو تەوقی کۆیلایەتیو رزگار بوون لە دەسەڵاتی بێگانەی داگیرکەرو سەربەخۆیی نیشتمانی نەتەوەیی خۆی، یان هەر نەبێ بەدەست هێنانی سەربەخۆییەکی ناوخۆیی زیاترو سەندنی خودموختاری لە دەسەڵاتی ناوەندی[٥٣].

لە هاوینی ساڵی (١٩٠٥)دا بارودۆخی کوردستان شڵەقا بە تایبەتی لە ناوچەی موکریان و ناوچەکانیباکووری خۆرئاوا لە ئەنجامی ترۆر کردنی یەکێك لە گەورە پیاوانی کورد کە ئەویش (جافەر ئاغای شوکاك) بوو، ئەم سەردارە کوردە کوڕی موحەممەد ئاغای سەرۆك عەشیرەتی شوکاك بوو، بۆ ماوەیەکی زۆر رابەرایەتی جووتیار کوردە هەژارەکانی دەورووبەری ئورمیەی کرد دژی کاربەدەستان و بەکرێ گیراوەکانیان لە دەرەبەگە فارس و عەجەمەکان، جافەر ئاغا ماڵ و موڵکی ئەو دەوڵەمەندانەی زەوت دەکردو بەسەر جووتیارە هەژارەکان دا دابەشی دەکردن[٥٤]، هەر بۆیە بەرابەری هەژاران دەناسراو لەلای جووتیارانی زەحمەتکێش زۆر خۆشەویست و رێزدار بوو، هەروەها جافەر ئاغا سونبولی بەرگریو قارەمانێتی کوردەکانی ئێران بوو دژی زۆرداریو دەسەڵاتدارە بێ گانەکان، پەیوەندیەکی بەتینیشی لەگەڵ مەشرووتەخوازە ئێرانیەکان دا هەبوو. ترۆر کردنی ئەم رابەرە جەربەزەیە وای لە عەشیرەتی شوکاك کرد دوژمنایەتیان لەگەڵ حکومەت و کاربەدەستانی دەوڵەتی لە ناوچەکە زیاتر بێت و هێرشەکانی توندتر بکات، هەروەها رۆڵەکانی شوکاك لە جاران چاونەترسانە تر کەوتنە پەلاماردانی بنکەو بارەگاکانی هێزەکانی حکومەتی ئێران[٥٥]، قاسملو لەم رووەوە دەڵێت: " لە ساڵی (١٩٠٥)دا عەشیرەتی شوکاك بۆ خودموختاری راپەڕین"[٥٦].

دوابەدوای بڵاوبوونەوەو تەنینەوەی خێرای بزاڤی مەشرووتەخوازی بە زۆربەی ناوچەو بەشەکانی ناوەندو باکوری ئێران دا، لە کوردستانیش خەباتی چەکداری لەلایەن مەشرووتەخوازەکانەوە دەستی پێ کرد دژی ئەو گروپە بەکرێ گیراوانەی لەلایەن شاو دەوڵەتەوە بۆ سەرکوت کردنی بزاڤەکە خرابوونە گەڕ، لەم ململانێیەدا زۆربەی عەشیرەتە کوردەکان لە سەنگەری مەشرووتەخوازان دا جەنگان[٥٧]، یەکێك لە دکۆمینتەکانی ئەرشیفی سیاسەتی رووسیا کە بۆ ساڵی (١٩٠٧ز) دەگەڕێتەوە باس لە بەشداریکردنی (٣٠) هەزار جەنگاوەری کورد دەکات لە ناوچەی (خویو ماکۆ) بە سەرکردایەتی رابەری کوردی مەشرووتەخواز (عزت الله خان) دژی دوژمنانی بزاڤەکە، هەروەها خەڵکی شارەکانی کوردستانی وەك (ورمێ، سابلاغ و سەڵماس) هاریکاریەکی مەزنی مەشرووتە خوازەکانیان کردوو لە بەرەی دیمەکراتیخوازەکان دا دەجەنگان[٥٨].

هەروەها لە شارو ناوچەکانی کوردستان دا وەك زۆربەی ئەو ناوچانەی ناوجەرگەی بزافی مەشرووتەخوازی بوون ئەنجوومەنی ئاشکرا (کۆمەڵەی هەرێمی بوون لە نوێنەرو کاندیدای گەل پێك دەهات) دامەزرێنرا، شەمزینی لەم رووەوە دەبێژێت: "کوردەکان بەڕاستی لە شۆڕشی ئێرانیدا لە ساڵەکانی (١٩٠٥-١٩١١ز) چالاکیان نواند، لەم ساڵانەدا لە هەموو شارەکانی کوردستانی ئێران دا کۆمیتە شۆڕشگێڕەکان پێك هاتبوو ... ئەم کۆمیتانە زۆر دڵسۆزانەو لەخۆبووردوانە بەرگریان لە دەستکەوتە دیموکراتییەکان دەکرد کە شۆڕشی ئێرانی بەدەستی هێنابوو بەگشتی ئەم کۆمیتانە ببوونە قووتابخانەی فێرکاری سیاسەت بۆ هەموو رۆڵەکانی گەلی کورد"[٥٩].

گرنگترین کۆمیتەکانی کوردستان بریتی بوون لە کۆمیتەکانی شارەکانی سەقز، سنە، بۆکان و کۆمیتەی سابلاغی شۆڕشگێڕ کە لەلایەن یەکێك لە کەسایەتیە کوردە ناودارەکانی شارەوە شاعیری مەزن (قازی فەتاح) رێبەرایەتیدەکرا[٦٠]، هەروەها لە شاری کرمانشا (١٠) کۆمیتە هەبوون[٦١]، ئەتوانرێت ئەم کۆمیتانە بەیەکەم نموونەی راستەقینەی بەشداریکردنی جەماوەری شارەکانی کوردستان دابنرێت لە سەرەتای سەدەی بیستەم دا کە ئەرکی سەرشانیان پاراستنی هێمنیو ئاسایش و بەڕێوەبردنی شارە ئازاد کراوەکان بوو لەگەڵ خەبات دژی دەسەلاتدارانی حکومەتی قاجاریو گەڕانەوەی کاربەدەستانی دەوڵەت، شایەنی باسە ئەنجوومەنی شاری سەقز کە پەیوەندی بە ئەنجوومەنی شاری تەبرێزەوە هەبوو هەر لەوێشەوە فرمان و رەهنمایی وەردەگرت، لەم رووەوە لە ئەنجوومەنەکانی شارەکانی تری کوردستان چالاك تربوو، ئەم ئەنجوومەنە لە بواری داواکردنی مافە رەواکانی گەلی کورد لە ئێران و وەستان دژی چەوسانەوەی نەتەوایەتی کەمتەرخەمی نەکرد[٦٢].

ئەتوانرێت بووترێت کە دامەزراندنی پارتی سۆسیالیستی دیموکراتی ئێرانی بەڕێبەرایەتی (نەریمان نەریمانۆف) و چالاکیەکانی لە ئازەربایجانی ئێرانیو باکوری کوردستانی خۆرهەلات و رۆڵی ئەم پارتە لە هاندانی جەماوەرو بەهێزکردنی ورەو گیانی شۆڕشگێڕییان دژی حکومەتی قاجاری کاریگەرێتی خۆی هەبوو لە ناوچەکەدا بە تایبەتی لەرێی ئەو بەیاننامانەی کە پارتی ناوبراو بلاوی دەکردەوەو تیایدا لەسەر رووداوەکانی بزافی مەشرووتە خوازیو ئەو دەستکەوتانەی جەماوەری راپەڕیو بەدەستی هێنابوون دەئاخافت[٦٣].

بەپێی ووتەی لازاریف هەردوای سەرهەڵدانی بزافی مەشرووتەخوازی کۆمەڵێك لە سەرۆك و گەورە پیاوانی کورد لە کوردستان مەزبەتەیەکیان پێشکەشی شای ئێران کرد کە بە (دەستووری کوردی) ناونرا، بەلام بێ هیچ وەلامێك تێپەڕی[٦٤].

شەپۆلی بەشداریکردن و پاڵپشتی گەلی کورد لە بزافی مەشرووتە خوازی تەنها لە کوردستان دا قەتیس نەما، بەڵکو بۆ شارو ناوچەکانی تری ئێران سەرچاوەی گرت، بێ گومان هۆی ئەم سەرچاوە گرتنەش بۆ ئەو قورساییە سەربازییە دەگەڕێتەوە کە لەدەستی مەزنەکانی کورد سەرۆك عەشیرەتە چەکدارە گەورەکانی کورددا دەبینرا، هەر بۆیە ئەم بەشەی کۆمەلگای کوردەواری رۆڵی لەبەرچاوو کاریگەری لە بزافی مەشرووتە خوازیدا گێڕا. لەم بارەیەوە لازاریف دەڵێت: "سەرۆك و مەزنەکانی کورد لە ئێران زیاتر لایەنگری بەریتانیا بوون، ئینگلیزەکان ئەو دەمە کە خەریکی بەشان و باڵا هەڵدانی ئێرانییە مەشرووتەخوازەکان بوون دەیان وویست سوود لە عەشیرەتەکانی کورد وەربگرن و

هانیان دەدان بۆ بەشداریکردن لە بزاڤی مەشرووتە خوازیدا ... ئەم سیاسەتەی ئینگلیز سەرکەوتنێکی مەزنی بەدەست هێنا لە ریزی عەشیرەتەکانی بەگزادە لە ناوچەی سابلاغ"[٦٥].

لەکاتێك دا باس لە خەبات و بەشداریکردنی عەشیرەتە کوردەکانی ئێران دەکرێت لە بزاڤی مەشرووتە خوازیدا ناکرێت بەهیچ جۆرێك رۆڵی مەزنی عەشیرەتی بەختیاری[٦٦] و کوردەکانی کەلهور لەبیر بکرێت، ئەم عەشیرەتە بە خۆهاوێشتنە سەنگەری مەشرووتەخوازییەوە سەنگی رووداوەکانی بە قازانجی بزاڤی دیموکراتخوازی ئێرانی گۆڕی، هەربۆیە پێویستە تیشك بخرێتە سەر قارەمانێتیو گیان فیداییان بە تایبەتی هەوڵی بێ ووچان و سەرکەوتوویان بۆ تێك و پێك دان و هەڵوەشانەوەی ئەو پیلانە مەزنەی کە لەلایەن شاو دەربارییان و بەرەی دژە مەشرووتە بە هاریکاریو رێبەری رووسیای تزاری کە کینەیەکی زۆری بەرامبەر بزاڤەکە هەبوو، تۆڕەکەی چنرابوو، پاولویچ دەربارەی تایبەتمەندیەکانی رۆڵەکانی ئەم عەشیرەتە دەبێژێت: "ئەوانە لە باوو باپیرە چیاییەکانیانەوە چەندەها تایبەتمەندی پۆزەتیڤیان بۆ ماوەتەوە، وەك ئازایىو چاونەترسىو خۆڕاگریو بەرزی ئاستی جەنگاوەرێتیان، لە لایەنی گیانیشەوە هێزیان لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە ئەو رەفتارە خراپ و رەوشت نزمیو بۆگەنییەی لەناو رەگەزە ئێرانیەکان دا دەبینرێت لەناو ئەمان دا نییەو کاری تێ نەکردوون، چونکە رۆڵەکانی بەختیاری نە ئەفیون و نەتریاك و نەهیچ ماددەیەکی بێ هۆشکەر بەکار ناهێنن"[٦٧].

ئەم توێژەرە زیاتر لەسەر ئاخافتنەکانی خۆی دواو دواتر دەڵێت: "ئاساییە کە هەر کەسێك بۆ یەکەمین جار ئەمانە ببینێت و چاوی پێیان بکەوێت ترس دای بگرێت، جامادانە درێژو شەرواڵە فشەکانیان دوو شتی سەرنج راکێشەرن"[٦٨].

شایەنی باسە عەشیرەتی بەختیاری لەگەڵ کاربەدەستانی ئینگلیزدا لە ئێران رێکەوتنامەیەکیان گرێ دابوو کە تیایدا پەیمانیان دابوو ئەرکی پاراستنی بەرژەوەندی بازرگانی ئینگلیزی لە ناوچەکەدا لە ئەستۆ بگرن کە ئەوسا خۆی لە (کۆمپانیای لینچ) دا دەبینیەوە، هەروەها بڕیاری ئەوەشیان دابوو هەڵسن بە دابین کردنی هێمنیو پاراستنی ئاسایشی شارێگەی بازرگانی نێوان (ئەهواز – ئەصفەهان) ئەو رێگە بازرگانیەی کە بە ناوچە چیاییەکانی ژێر دەسەڵات و قەڵەم رەوی عەشیرەتی بەختیاریدا تێ دەپەڕی[٦٩].

ئاشکرایە جێگیربوونی نفووزی رووسیای تزاری لە ئێران بە تایبەتی دوای بەستنی پەیماننامەی نێوان (رووسیا و بەریتانیا) لە ٣١ ئابی ١٩٠٧ز دا زۆر بە سلبی کاری کردە سەر پرۆسەی بازرگانی ئینگلیزی لە باشورو باشوری رۆژئاوای ئێران دا. ئەمەش زەبرێکی توندی سرەواندە بەرژەوەندیە ئابووریەکانی عەشیرەتی بەختیاریو بوارەکەی لێ تەسك کردەوەو باری ژیانی رۆڵەکانی خراپ کردوو زیاتر هاندەری چوونە کۆڕی خەبات و ململانێیان بوو دژی دەربارەی ئێرانیو دەسەڵاتداران ئەوانەی تەواو لەم قۆناغەدا چووبوونە باوەشی رووسیاو دەستەمۆ کرابوون، بێگومان ناشکرێت لە بواری تیژکردنی گیانی بەرهەڵستکارانەی رۆڵەکانی عەشیرەتی بەختیاری رۆڵی مەزنی سەرداری بەختیاری کە ناوی (حاجی قولی خان)ە و ناسراوە بە (سەردار ئەسعەد) لەبیر بکرێت، ئەم کەسایەتیە دروست لیبراڵ و دیموکراتخواز بوو، مرۆڤێکی روناکبیرو نیشتمان پەروەر بوو، لە

سەرەتای ساڵەکانی مەشرووتە خوازیدا لە ئۆروپا ژیانی بەسەر دەبرد، دواتر بۆ خەبات دژی زۆرداریو ستەم هەڵی بۆ رەخساو گەڕایەوە ئێران و لەسەر شمشێرەکەی دروشمی (مەرگ بەر قاجار / مردن بۆ قاجار)ی نەخش کردبوو[٧٠].

عەشیرەتی کوردی بەختیاری لە دەمێکی ناسکدا چووە کۆڕی خەباتەوە، ئەویش لە کاتێك دا شای ئێران (موحەممەد عەلی شا) بڕیاری لە بار بردنی ڕەنج ودەستکەوتەکانی خەبات وتێکۆشانی چەندین ساڵە مەشرووتە خوازانی دا لە (دەستورو ئەنجومەنی شووراو نوێنەرانی گەل)و بەمەبەستی گەڕاندنەوەی دەسەلاتی بێ سنوورو تاك ڕەوی حوکمی شاهەنشاهی هەستا بە ناردنی یەکەیەکی سەربازی لە قەوزاقەکانی دەوڵەتی لە ژێر فەرماندەی سەرهەنگی روسی (لیاخۆف/Col-Liakhuf)لە حوزەیرانی (١٩٠٨ ز)دا بۆ سەر ئاپارتمانی پەرلەمان، ئەم هێزە بە بۆمبا باران کردنی سەختی پەرلەمان نوێنەرانی گەلی تارو مار کردو دواتریش دەرگای پەرلەمان زنجیر بەست کراو بڕیاری لێخستنی دەستور درا، لەو دەمەدا هێزێکی (٥٠٠٠)پێنج هەزار کەسی لە ڕۆڵەکانی بەختیاری بە سەرکردایەتی سەردار ئەسعەد بەرەو شاری(ئەسفەهان) بە ڕێ کەوتن و دوای نواندنی قارەمانێتیەکی کەم وێنە لە ماوەیەکی کورت دا شارەکەیان ئازاد کردو هێزەکانی حکومەتیان لێ دەرکرد، دواتر بەرەو پایتەخت واتە شاری تاران کشان وسوارە جەرەزەکانی بەختیاری لە ١٦ی تەمووزی ١٩٠٩دا تارانیان رزگار کردو شای ئێرانیان ڕاو دووناو ناچاریان کرد پەنا بەرێتە بەر کۆنسولخانەی روسی لە تاران و دواتر وڵات بەدەریان کرد، موحەممەد عەلی شا خۆی گەیاندە روسیاو هەر لەوێش بە ئومێدی گەڕانەوەی تەخت وتاجە لە دەست چووەکەی سەری نایەوە[٧١].

هەروەها عەشیرەتە کوردەکانی (گەرووس)و ناوچەکانی نێوان (زنجان وهەمەدان وسنە) چالاکانە چوونە بەرەی مەشرووتەخوازانەوەو دژی حکوومەتی ئێرانی دەستیان دایە چەك، ئەم عەشیرەتانە چەندەها داستانی قارەمانێتیان تۆمار کرد بە تایبەتی لە کاتێك دا چوونە ژێر فەرماندەی تێکۆشەری ئێرانی مەشرووتەخوازی بە ناوبانگ (یەفرم خان)و بڕیاری سەنگەر بەندییان دا بەمەبەستی پاراستنی شاری (ئەردەبیل)ی ئازاد کراو دژی هێزەکانی حکوومەت کە بەمەبەستی تێکشاندنی هێزی جەماوەری ڕاپەڕیوو گەڕاندنەوەی کۆنترۆڵی حکوومەت گەمارۆی شارەکەیان دابوو[٧٢].

شایەنی ووتنە لە ڕیزەکانی بزاڤی مەشرووتەحوازی ئێرانیدا چەندەها کەسایەتی کوردی دەرکەوتوون کە ڕۆڵی گرنگیان لە ڕێبەرایەتی ئەم بزاڤەو بەرگری کردن لە دەست کەوتەکانیدا دیوەو دڵسۆزی وخەباتی بێ ووچانیان بۆ سەرکەوتنی نیشان داوە، لەوانە دوو کەسایەتی ناسراوی کورد (یار موحەممەد خانی کرماشانی وحوسەین خانی کوردی) باشترین نموونەو بەڵگەی لەبەرچاون، ئەم دوو تێکۆشەرە کوردە هەر لە سەرەتای دەست پێ کردنی ڕووداوەکانی بزاڤی مەشرووتەخوازی لە ساڵی (١٩٠٥ز) بەشدارییەکی چالاکیان لە بەرەنگار بوونەوەی هێزەکانی دەوڵەتیدا کردوەو لەم بوارەشدا ئازایەتی و قارەمانێتی کەم هاوتایان نیشان داوە، هەر بۆیە رۆژ لە دوای رۆژی بەردەوام بوونی بزاڤەکەو بە هۆی بلیمەتیو لێهاتووییەوە ناوبانگ و پلەو پایەی ئەم دوو تێکۆشەرە کوردە لە ناو مەشرووتەخوازاندا بەرزتر دەبۆوە تا بوونە بەرچاوترین سەرکردەی جەنگاوەری بزاڤەکە بە چەشنێك

لە بواری چۆنیەتی پیلانی جەنگی و بەرەنگاربوونەوەی هێزە سەربازیەکانی حکوومەت دا بوونە ڕاوێژکاری سەربازی پاڵەوانی میللی مەشرووتەخواز (ستار خان) کەسەرکردەی گشتیو سەرتاسەری هێزە جەنگاوەرەکانی بزاڤی مەشرووتەخوازی بوو[٧٣].

(یەکانی) کە کەسایەتیەکی مەشرووتەخوازەو خۆی ڕووداوەکانی بەچاوی خۆی دیتووەو بەشداری تێدا کردووە باسی بە توانایيو کارامەییو لێهاتوویی هزری سەربازی یار محمد خانی کرماشانیمان بۆ دەکات کە چۆن وەك ڕاوێژکارێکی سەربازی ئامۆژگاری ستار خانی کردووەو پیلانی بەرگريو چۆنێتی بەرەنگاربوونەوەی هێزەکانی حکوومەتی ئێرانی نیشان داوە، لەم ڕووەوە ڕووداوی گەمارۆی هێزە ئێرانییەکان بۆ شاری ئەردەبێل بە نموونە دەهێنێتەوەو دەڵێت: "یار محمد خان پێشنیاری کرد کە هێدی هێدی پاشەکشێ بکەین ... بەڕاستی ئەگەر بەو جۆرەمان نەکردایە هەموومان بەدەستی سەربازەکانی شاه لە ئەردەبێل تەفرو تونا ئەبووین"[٧٤].

لەوەش گرنگتر لەو دەمەدا کە هێزەکانی حکومەتی ئێرانی توانیبوویان لە زۆربەی شارو دەڤەرەکانی ئێران دا سەرکەوتن بەسەر مەشرووتەخوازەکاندا بە چنگ بهێنن و سەرکوتیان بکەن، یار محمد خانی کرماشانیو هاوڕێیەکەی حوسێن خان ئالای مەشرووتەخوازییان لە کوردستان بە تایبەتی لە شاری کرمانشان دا هەڵکردو شەکاندیانەوە، ئەمەش لە کۆتایی ساڵی (١٩١١)دا بوو کە هەموو دیموکراتخوازانی ئێرانی چاویان بڕیبووە کوردستان و یار محمد خانی قارەمان، ئەو قارەمانەی ئامادەیی سەردانەواندنی نەبوو بۆ بەرەی دژە مەشرووتەو گیانیشی لەم پێناوەدا بەخشی. ئەمەش کاتێك ڕوویدا کە هێزەکانی حکومەت هەڵمەتیان بردە سەر شاری کرماشان بە مەبەستی کپ کردنەوەی ئەو تەنها دەنگەی کە لە ئێران دا مابووەوەو بانگەشەی بۆ چەسپاندنی حوکمی دەستووری دەکرد[٧٥]، بە کوشتنی ئەو دوو هاوڕێ مەشرووتەخوازە واتە یار محمد خان و حسێن خان جارێکی دی لە ئێران شەپۆلی کۆنەپەرستيو تاك ڕەوی حوکم ژیایەوە، ئەم شەپۆلە بەتەواوی مەشرووتەخوازانی پەرتەوازەو تارو مار کردوو کۆنترۆڵی کاروباری دەسەڵاتی وولاتی کردەوە.

وا دەردەکەوێت کە ڕووداوەکانی بزاڤی مەشرووتەخوازی ئێرانی بەتەنیا کاریگەرێتی لەسەر کوردستانی ڕۆژهەلات جێ نەهێشتبێت بەڵکو لەسەر پارچەکانی تری کوردستانیش کاریگەرێتی هەبوو بە تایبەتی لەلای ڕۆشنبیرانی کوردو ئەوانەی ئاگاداری ڕووداوەکان بوون، تەنها بەلگەش بۆ سەلماندنی ڕاستی ئەم بۆچوونە ووتارێکی سەرنووسەری ڕۆژنامەی ئێرانی (کوهستان)ە کە تیایدا دەڵێت: شاعیرێکی کورد کەناوی (تۆفیق)ە و خەڵکی شاری سلێمانیيەو نازناویشی (پیرەمێردە) چ بەناوی خۆیەوە یاخود بەناوی نهێنیەوە چەندەها شیعرو وتاری نایابی لەبارەی گیانفیدايیو شانازی کردن بە مەشرووتەخوازە ئێرانییەکانەوە نووسیوە، هەندێکیانی لە ئەستەمبووڵ بڵاوکردوونەتەوەو هەندێکیشیانی ناردووە بۆ گۆڤاری (فرهەنگ)و (شفق سرخ) کە دوو بڵاوکراوەی سەردەمی مەشرووتەخوازی بوون و لە تەهرانی پایتەخت دەردەچوون[٧٦]، هەروەها نووسەر بەیتە شیعرێکی جوانی شاعیری ناوداری کورد (پیرەمێرد)مان وەك نموونەیەك بۆ دەهێنێتەوە کە ساڵی (١٩١١) بە بۆنەی بەرگری قارەمانانەی مەشرووتەخوازانی تەورێز دژی هێزەکانی ئێران ووتراوەو هەر ئەو کاتەش لە گۆڤاری (شفق سرخ)دا بڵاوکراوەتەوە کە ئەمە دەقە فارسیيەکەیەتی:

هر خنجری که بر تن تبریزیان زنند   تبریز جان ماست که بس بی آمان زنند[٧٧].

شایەنی باسە لەگەڵ ئەو هەموو زانیاریو بەڵگە مێژووییانـەی خرانـە بەرچـاو دەربـارەی بەشـداری کردن و ڕۆڵی گەلی کورد لە بزاڤی مەشرووتەخوازی ئێرانیدا جێی خۆیەتی بـاس لـە کۆمـەڵێك هۆکـاری ئاڵۆزی ناوخۆو دەرەکی بکرێت کە ئاستەنگیان لەبەردەم گەلی کورددا دروست کردووە تا ڕۆڵێکی مەزنتر و لەبەرچاوتر بگێرێت لە بزاڤەکەدا، هەروەها ئەم هۆکارانەی کە دواتر دەیخەینە بەرچـاو کاریگـەرێتی خـۆی هـەبووە لەسـەر چـەندایەتیو چـۆنایەتی بەشـداری کردنەکـەو وای لـە قاڵـب دا کـە شـێوەیەکی هەڕەمەکی وەرگرێت و بەیەك ئاست و شێواز لە هەموو شارو ناوچە کوردییەکاندا نەچێت بەڕێوە.

لە سەرەتادا سروشتی دواکەووتوویی کۆمەڵگای کوردەواری لەو دەمـەدا ئاسـتەنگێکی گـەورەبوو لەبەردەم بەشداریکردنێکی سەرتاسەریو ڕێخراو لە گشت ناوچەو شارەکانی کوردستان دا بـە چەشـنێك کە بەشداربووان داواکاریو دروشمی سیاسی ئاشکراو روون بەرز بکەنەوە، راستە لەو کاتەدا هەنـدێك لـە سـەرۆك و مـەزنانی کـورد داوای خودموختـاریو دەسـتێوەرنەدانی دەسـەڵاتداران و حکوومـەتیان لـە کاروباری ناوخۆی عەشیرەتەکان دەکرد، بەڵام ئەمە دیاردەیەکی نموونەیی نەبوو[٧٨].

هەروەها توێژی باڵادەستی کۆمەڵگای کوردەواری بە گشتی لە سەرۆك عەشیرەت و پیاوانی ئاین و شێخەکان و ئاغاکان پێك هاتبوو هـەر ئـەمانیش ئاراسـتەی هـەموو چالاکیەکانی کوردیـان دەکـرد لـە ئێـران دا. تـەنها بەشـێکی زۆر کـەمی ئەمانـە ئـەو راسـتیەیان لـەلا گەڵاڵـە ببـوو کـە مـەرجی سـەرەکی بەدیهێنانی ئامانجە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد لە ئێران دا چەسپاندن و سەرکەوتنی تـەواوی رژێمـی مەشرووتەخوازیەو بە رووخاندنی رژێمی شاهەنشاهی دێتە دی هەر بۆیە ئەمانیش وەك زۆربەی زۆری سـەرۆك عەشـیرەت و پیـاوە ئاینییـە ئێرانیـەکان هەڵوێـستێکی راسـت و چەسـپاو و نـەگۆڕیان نـەبووە بەرامبەر پاڵپشتیو لایەنگری بزاڤی مەشرووتەخوازیو هاندان بۆ تیادا بەشـدرایکردنی، نموونـەش بـۆ ئەمە هەڵوێستی (معتمد الوزیری و اصف الدیوان)و کۆمەڵێکی تربوون لە گەورە پیاوانی کورد[٧٩]، کـە لـە سـەرەتادا پـشتگیریو هاوکـاری تـەواوی مەشـرووتەخوازانیان کـردو دواتـر لێیـان هەڵگەڕانـەوەو بوونـە دوژمنی سەرسـەختی بزاڤەکە، لـەوەش بـترازێ هەنـدێك لـە شـێخ و پیـاوە ئاینییـەکانی کـورد هـەر لـە سەرەتاوە بەتووندی دژایەتی بزاڤەکەیان کردووەو لـە سـەنگەری دوژمنانیدا جـەنگاون بـەو بیـانووەی گوایە مەشرووتەخوازان کافرو بێ باوەڕن، شێخ رەئـوفی ضـیایی لـە یاداشـتەکانیدا بـەم جـۆرە بـاس لـە هەڵوێستی دژە مەشرووتەی شێخێکی ناوداری کورد کە (شێخ علاءالدین النقشبندي)یـە دەکـات و دەڵێـت: "من هۆکاری راستەقینەی هەڵوێستی ئەم زاتە نازانم، بـەڵام رژێمـی سـەڵتەنەت و شاهەنـشاهی هـەر لـە کۆنەوە پیادە کراو بوو، لەمەش زیاتر پڕوپاگەندەیەکی زۆر لەسەر مەشرووتەخوازان هەبوو کە ئەمانە بیری بێ باوەڕیو دژایەتی کردنی ئیسلامیان هەیەو دەستورو فرمانەکانیشیان لە کافرانەوە وەردەگرن، هەر لەبەر ئەم هۆیە بوو بەشێکی مەزنی رۆحانییەکان لـە مەشـرووتەخوازان بـەگومان بـوون و رقیـان لێیـان بـوو، لەوانەیـە حـەزرەتی شـێخ عەلائـەدین لـەو کەسـانە بێـت هـەروەك زۆربـەی زانایـانی ئـاینی ئێران[٨٠].

ئێمـە لـە نمایـشکردنی ئـەم نموونانـە تـەنها ئامانجمـان بەدیارخـستنی سروشـتی کۆمـەڵگای کوردەوارییە کە نەیتوانیوە زەمینـەی بـزاڤ و کـارێکی سیاسـی گـەورە بخوڵقێنێـت، لـە هـەمووی گـرنگتر

ئەوەیە کە ئەم ڕیالیستە تاڵە تەنها کوردستانی نەگرتۆتەوە بەڵکو سەرانسەری ئێران بە دەستییەوە دەیناڵاند، هەربۆیە ئاسایی دێتە بەرچاو کە لەدوای دەرکەوتنی بزاڤی مەشرووتەخوازیو تەنینەوەی ناکۆکیو دووبەرەکی کەوتە ناو ریزەکانیانەوە، ئەویش لە ئەنجامی ئەو جیاوازییەی کە لە بۆچوون و بەرژەوەندییە تایبەتیو چینایەتی بەشداربووانی بزاڤەکە لە ڕۆشنبیران و پیاوانی ئاین و بۆرجوازی لادێدا هەبوو، شایەنی باسە هەر لەکاتی ووتوووێژکردن لەسەر دانانی دەستورو چۆنییەتی دامەزراندنی حکومەتی دەستووریو پیادە کردنی ژیانی پەرلەمانی، پیاوانی ئایین زۆر بە توندی پێشنیارەکانی ڕۆشنبیرانیان رەت کردەوەو بە بیانووی رادیکالیان و نەگونجاندنیان لەگەڵ ناوەڕۆك و پرنسیپەکانی ئاینی ئیسلام[٨١]. هەر بەم بیانووە زۆر بە خێرایی پشتیان کردە بزاڤەکەو خۆیان خستە باوەشی بەرەی ئۆتۆکراتیو دژە مەشرووتەوە، بەم شێوەیە دیاردەی لادان و پەرت بوون دیاردەیەکی گشتیو سیمایەکی سەرانسەری بوو لە بزاڤە دیموکراتخوازەکەی ئێران دا. ئەمە لە لایەك.

لە لایەکی ترەوە پێویستە هەڵوێستی مەشرووتەخوازە ئێرانییەکان و رابەرانیان لەمەر داواکارییە نەتەوایەتیەکانی گەلی کورد بزانین، چونکە بێ گومان پۆزەتیف بوون یان نێگەتیف بوونی ئەم هەڵوێستە کاریگەرێتیو رەنگدانەوەی خۆی دەبێت لەسەر ئاست و قەبارەی بەشداریکردنی گەلی کوردو هیواو ئومێدی رۆڵەکانی بە دروشم و دەستکەوتەکانی بزاڤەکە، لەم رووەوە لازاریف دەڵێت: "لە ساڵەکانی ١٩٠٨-١٩٠٩دا بزاڤی شۆڕشگێڕی لە ئێران بە گەرمی پەرەی سەندو سەر هەڵدانێکی جەماوەری بەرفرە دژی کۆنەپەرستی لە ئێران دەستی پێکرد، بەشداریکردنی گەلی کورد بە رادەیەکی وا مەزن نەبوو لەم قۆناغەی خەباتی دژی کەمپی کۆنەپەرستی لە ئێران، لەبەر ئەوەی مەشرووتەخوازە شۆڕشگێڕەکان هیچ کارێکیان بە قازانجی جەماوەری کوردستان ئەنجام نەداو هیچ دەستکەوتێکیشیان پێشکەش نەکردن[٨٢].

لە راستیدا دوای هەڵبژاردنی ئەنجوومەن و بڕیاردان لەسەر دەستوور، یاسایەك دانرا بەناوی (ئەنجوومەنی ئەیالات و ولایات)و کرا بە بەشێك لە یاسای بنەڕەتی، بەپێی ئەم یاسایە ئێران بۆ چوار ئەیالەت دابەشکرا ئەویش (ئازەربایجان، خۆراسان، فارس و کرمان) بوو، هەریەك لەم ئەیالەتانە ئەنجوومەنی هەڵبژێردراوی خۆی هەبوو نوێنەریشیان لە پایتەخت واتە لە پەرلەمان دا هەبوو، سەرکردەو رابەرانی بزاڤی مەشرووتەخوازی لەم کاتەدا هیچ پرۆگرام و پیلانێکیان بۆ چارەسەر کردنی کێشەی نەتەوە نەفارسەکانی وڵات بەدەستەوە نەبوو، هەروەك چۆن هیچ چارەیەکیان بۆ کۆتایی پێهێنانی گرفتی چەوساندنەوەی ئاینیو مەزهەبی لە ئێران دا پێ نەبوو، بەم شێوەیە ئەتوانین بڵێین هەرچەندە بزاڤی مەشرووتەخوازی بە گشتی هەندێك دەستکەوتی دیموکراتیانەی بۆ گەلانی ئێران هێنایە دی، بەڵام نەشیا کۆتایی بە کێشەی نەتەوەییو چەوساندنەوەی مەزهەبی گەلی کورد بهێنێت و کار بۆ لابردنی ئەو زوڵم و ستەمە بێ سنوورەی لە سەرێتی بکات[٨٣]، لەبەرئەوە سەیر نییە بەلامانەوە کە ئەم چەند دێڕە لە یاداشتەکانی شێخ رەئوف بێتە بەرچاومان کە رەشبینیەکی تەواو بەرامبەر بە گۆڕینی ڕیالیستە گەندەڵەکەی ئێران لەلایەن مەشرووتەخوازانەوە دەخاتە روو ئەویش "دامەزراندنی عەدالەتخانەو بەدیهێنانی دەستوور هیچی لە بارودۆخەکە نەگۆڕی چونکە پیاوانی دوێنێ کە سەرکار بوون خۆیان هاوێشتەوە مەیدان و کاریان گرتەوە دەست و لە جاران زیاتر پلەو پایەیان بەرزتر بووەو،

دەوڵەمەندەکان یاسایان بۆ بەدیهێنان و چەسپاندنی بەرژەوەندییەکانیان بەکار دەهێنا، هەژارو دەست کورتەکانیش بەشیان هەر شەق و زیندان و تێهەڵدان بوو، هەروەك دەڵێن نەفسی تاس و نەفسی حەمام"(٨٤).

پێویستە ئاماژەش بۆ ئەوە بکرێت کە لە ساڵەکانی بزافی مەشرووتەخوازیدا بەشێکی مەزنی کوردستانی رۆژهەڵات بە تایبەتی ناوچەی ورمێو موکریان تووشی هێرش و پەلاماری داگیرکەرانەی سوپای عوسمانی هات، ئەم پرۆسە فراوانخوازییەی تورکەکان لە ساڵی ١٩٠٦ ەوە دەستی پێکرد کاتێك هێزە عوسمانیەکان پەلاماری (سابلاغ، بانە، بۆکان، سەردەشت و دەشتی ورمێ)یان داو داگیریان کرد بە بیانوی مافی خاوەنێتی دەوڵەتی عوسمانی بەسەر ئەو زەوییانەدا بەپێی ماددەی ژمارە (٢،٣) لە پەیماننامەی ئەرزرۆمی دووەم کە لە ساڵی ١٨٤٧ دا لەنێوان هەردوو دەوڵەت دا مۆرکراوە(٨٥)، حکومەتی عوسمانی پەنای بۆ هەموو رێگایەك برد تا نفوزو دەسەڵاتی خۆی لە ناوچە داگیرکراوەکاندا بسەپێنێت و پارێزگاری لە مانەوەی هێزەکانی بکات، ئەویش هەر بە بڵاوکردنەوەی پڕوپاگندەی چەواشەکەرو لێدان لەسەر تەلی مەزهەبیو خۆنزیك کردنەوە لە سەرۆك عەشیرەتەکانی کوردو کارکردن بۆ بەدەست هێنانی لایەنگریو پشتگیریان، هەتا بەکارهێنانی زەبرو زۆرو ناردنی هێرشی تەمبێ کەرانەو نواندنی رەفتاری تۆقێنەرانەو بڵاوکردنەوەی ترس و لەرز لەنێو دانیشتواندا، بە تایبەتی دانیشتوانی شار ئەوانەی کەسیان نەبوو بیانپارێزن و خۆشیان نەدەشیان بەرگری لەخۆ بکەن(٨٦).

ئەم بارودۆخە زۆر نێگەتیڤانە کاری کردە سەر مەسەلەی بەشداریکردنی گەلی کورد لە بەرەی مەشرووتەخوازانداو ئاستەنگی لەبەردەم خەبات دژی دەسەڵاتی شاهەنشاهی قاجاری دروست کرد، ئەو نامەیەی کە گەورە پیاوانی کورد لە ساڵی ١٩٠٩ دا رەوانەی دەزگا بەرپرسەکانی رووسیای تزارییان کردبوو بە ئاشکرا ئەم راستیەی تێدا دەردەکەوێت کە دەڵێت: ((ئاشکرایە بەشێکی گەورەی گەلی کورد ئامادەن دژی زوڵم و چەوسانەوەی حکومەتی ئێرانی بووەستن و بێ گومانیشن لەبەدی هێنانی رزگاریو سەرکەوتن چونکە تامەزرۆی ئازادین، بەڵام کشانەوەیان لە کۆڕی خەبات و دەست بەرداربوونیان لە تێکۆشان لە ناچاریدا بوو ئەویش بەهۆی هەڕەشەو هێرشی داگیرکاری عوسمانییەکان))(٨٧).

بێ گومان لە کاتێکدا باسی کوردستان دەکرێت لە ساڵەکانی بزافی مەشرووتەخوازی ئێرانیدا، ناکرێت بەهیچ جۆرێك ئاوڕ لە جموجوڵەکانی شازادە (عبد الفتاح سالار الدولە)و هەڵوێستی هەندێك لە عەشیرەتەکانی کورد بەرامبەری نەدرێتەوە، شازادە دوای لێ زەوت کردنی مافی بوونە (شاە)و دەرپەڕاندنی بۆ دەوڵەتی عوسمانیو بەناچاری مانەوەی چەند ساڵەی لەوێ وەك پەناهەندەیەك ویستی سوود لەو بۆشاییە سیاسیو سەربازیە وەربگرێت کە لە ئەنجامی رووداوەکانی بزافی مەشرووتەخوازیەوە لە ناوچەکەدا دروست ببوو تا گەڕاندنەوەی تەخت و تاجە زەوت کراوەکەی مسۆگەر بکات، بۆ ئەم مەبەستەش دوای تەقینەوەی دۆخەکە کە لە سنووری عوسمانیەوە خۆی ئاودیوی کوردستانی رۆژهەڵات کردو هەندێك لە عەشیرەتە کوردەکانی ناوچەکەی لە خۆی کۆکردەوە، شازادە گفت و بەڵێنێکی زۆری دا بەم عەشیرەتانەو بڕیاری دا کە لە باج و سەرانەی دەوڵەتی بیان بەخشێت بە تایبەتی باجی (خوێ) کە تەواو شانی دانیشتوانی گران کردبوو و ناڕەزاییەکی توندو

تیژی لەلای خەڵك دروست كردبوو، نموونەی ئەو عەشیرەتانەی پاڵپشتی شازادەیان كرد (بەگزادە، كەلهوڕ، زەنگە و موكری)[٨٨].

هەروەها لێرەدا پێویستە ئاماژەش بۆ رووداوێكی گرنگی تر بكرێت كە كاریگەرێتی خۆی لەسەر باسەكەمان هەیە، ئەو رووداوەش دابەزینی هێزە سەربازییەكانی رووسیای تزاریو داگیركردنیان بۆ ناوچەكانی ئازەربایجانی ئێران و باكوری كوردستانی رۆژهەڵات بوو، ئەمەش بووە هۆی دەركەوتنی دیاردەیەكی خەتەرناك لە ناوچەكە كە ململانێی راستەوخۆو ناڕاستەوخۆی نێوان هەردوو دەوڵەتی رووسیای تزاریو عوسمانی بوو بۆ بەدەست هێنانی نفوزی ئابوریو سەربازیو چەسپاندنی دەسەڵات لە ناوچەكەدا، دواتر لە ساڵی ١٩١١ز دا رووسیا بە شێوەیەكی كاتی ململانێكەی یەكالا كردەوەو هێزەكانی خۆی لە ناوچەكەدا جێگیر كردوو هێزەكانی عوسمانی ناچار كرد دەست لە ناوچە داگیركراوەكان بەردەن و بەرەو سنوور بكشێنەوە[٨٩]، دوای ئەم ئۆپەراسیۆنەش دەرگا بۆ رووسیا والا بوو تا بە ئارەزوی خۆی بكەوێتە وێزەی مەشرووتەخوازان و دەست بكات بە راودوونانی نیشتیمان پەروەران.

بەم چەشنە كوردستان لە ساڵەكانی بزاڤی مەشرووتەخوازیدا (١٩٠٥-١٩١١) ببووە مەیدانی تەراتێن و چاوتێبڕین و ململانێیەكی سەختی نێوان هێزو لایەنە ناوخۆییو هەرێمیو نێودەوڵەتیەكان، هەریەك لەمانە هەوڵی چەسپاندنی نفوزو دەسەڵات و جێگیر كردنی بەرژەوەندییە جیاوازەكانی خۆی تیادا دەدا، هەر لەبەرئەوەش لەو دەمەدا هەندێك ناوچەی كوردستان بەتەواوی لەژێر كۆنترۆڵ و دەسەڵاتی حكومەتی ناوەندیدا نەمابوو، ئەو حكومەتەی نەیدەتوانی نە بەرامبەر هێزە دەرەكیەكان رابوەستێت و سەرەڕۆیی وولات بپارێزرێت و نە كارێكی ئەوتۆش بكات رەوشی ئالۆزی ناوخۆی وولات چارەسەر بكات هەربۆیە لە جاران خراپتری لێ هات، ئەمەو لە لایەكی ترەوە تێپەڕینی ئەم رووداوانەو زیاتر بوونی چەوسانەوەی نەتەوەییو مەزهەبی گەلی كورد كاریگەری كردە سەر بەرەو پێشەوە چوونی هۆشی سیاسیو نەتەوەیی لەلای خەڵكی كوردستان، هەر بۆیە رەوتی بزاڤی رزگاریخوازی گەلی كورد لە ئێران بەرەو ئاشكراترو گەشاوەتر دەچوو، هەروەك لەو نامەیەدا دەردەكەوێت كە پێشتر باسمان لێوە كرد، كە دەڵێت: "... حكومەتی ئێرانی هێزەكانی خۆی ناردووەتە سەر خەڵكی كوردستان، ئەم هێزانە كەوتوونەتە كوشتاری دانیشتوان بێ جیاوازی لەنێوان نێرو مێ یاخود لەنێوان پیرو گەنج دا، هەروەها دەستیان داوەتە تاڵانیو دەست درێژی كردنە سەر ناموسی خەڵكی، هەربۆیە دانیشتوانی كوردستان تكاكارە لێتان بەرامبەریان سۆزداربن و داواش لە هەموو دەوڵەتە مەزنە پەیوەندیدارەكان دەكات كە هەریەك لەلایەن خۆیەوە نوێنەرێك بنێرێتە كوردستان تا لە راستیەكان بكۆڵنەوەو لەمەڕ رەوشی ئالۆزی ناوچەكەو چەوسانەوەی بێ سنووری خەڵكەكەی ئاگادار بن، داواتان لێ دەكەین كە سنورێك بۆ چەوساندنەوەمان دابنرێت، ئەمەش تەنیا لە رێگەی دانانی چوارچێوەیەك یاخود كیانێك دەبێت تا بتوانین ئێمەش وەك میللەتانی تر بە سەربەخۆییو سەربەستی تیایدا ژیان بەرینە سەر ... "[٩٠].

دەرئەنجام:

لە کۆتایی ئەم گەشتە بە ناو سەرچاوە مێژووییە جیاوازەکانی بزاڤی مەشرووتەخوازی ئێرانیداو دوای نمایش کردنی ئەو زانیاریو بەڵگە مێژووییانەی ڕۆڵی گەلی کورد لە بزاڤەکەدا بەدیار دەخەن و خەبات و تێکۆشانی ڕۆڵەکانی دژی حکومەتی شاهەنشاهی قاجاری نیشان دەدەن، دەتوانین بە کورتی سەرنجەکانمان بەم شێوەیەی خوارەوە بخەینە بەرچاو:

١. بزاڤی مەشرووتەخوازی ئێرانی (١٩٠٥-١٩١١ ز) بزاڤێکی جەماوەری بوو بەجۆرێك هەموو چین و توێژە ستەمدیدەو بەرژەوەندی لێدراوەکانی گەلانی ئێرانی تێدا بەشدار بوون، ئەم بزاڤە بە هەوڵ و تێکۆشانی سەرجەم گەلانی ئێرانی ئامانجی سەرەکی خۆی لە دانانی دەستوورو بە دیهێنانی حکومەتی پەرلەمانیو بەستنەوەی دەسەڵاتی ڕەهای شاکانی قاجاری بەدیهێنا، بە واتایەکی دی سەروەری بەدیهێنانی ئامانجەکانی بزاڤی مەشرووتەخوازی بۆ گەلێك یان نەتەوەیەك یاخود تاکە گروپێکی ئیثنیو مەزهەبی یا ناوچەو شارێکی دیاریکراو لە ئێران دا ناگەڕێتەوەو هیچ کەس و توێژو چین و نەتەوەو گروپێك بە تەنیا مافی قۆرخ کردنی ئەم سەروەرییەی نییەو نابێت، لە گەڵ ئەوەش ئەوەمان لەبەر چاوەو دڵنیاین لێی کە قورسایی ڕووداوەکانی ئەم بزاڤە لە ناوەندو باکورو باکوری ڕۆژئاوای (واتە کوردستان) ئێران دا بوو بە پلەی جیاواز.

٢. گەلی کورد لە ئێران دا لە سایەی حکومەتی قاجاریدا لە ژێر زوڵم و زۆرو چەوسانەوەی نەتەوەییو ئابووریو کۆمەڵایەتیو ڕۆشنبیریو چینایەتیو مەزهەبیدا بوو، هەر بۆیە زۆر بوێرانە چ لە پێش ساڵانی مەشرووتەخوازیو چ لە ساڵەکانی بزاڤەکەدا لە سەنگەری پێشەوەی خەبات و تێکۆشان دا دژی دەسەڵاتداران و حکومەتی شاهەنشاهی قاجاری قوربانی دەدا، بە واتایەکی تر خەباتی ڕزگاری نەتەوەیی دیموکراتخوازی گەلی کورد سەرچاوەو هاندەری بەشداریکردنی ڕۆڵەکانی بووە لە خەباتدا لە سەنگەری بزاڤی دیموکراتخوازانەی ئێرانیدا کە لەوکاتەدا خۆی لە بەرەی مەشرووتی خوازیدا دەبینییەوە، ناکرێت و ڕاستیش نیە بە هیچ جۆرێك و بە هیچ بیانوویەك نکوڵی لە ڕۆڵی قارەمانانەی ڕۆڵەکانی گەلی کورد بکرێت ولاپەڕەی پڕشنگداری بەشداریکردنیان لەو بزاڤە دیموکراتخوازییە سەرتاسەرییەی ئێران پەردە پۆش بکرێت، چونکە وەك بینرا بەڵگە مێژووییەکان نەك هەر گەواهی ئەو

بەشـداریکردنە دەدەن بـەڵکو ئـەوەش دەسـەلمێنن کـە کوردسـتان بنکەیـەکی قـایم وخۆڕاگری بزافی مەشرووتەخوازی ئێرانی بوو.

٣. بزافـی مەشـرووتەخوازی ئێرانـی لـە بـارەی چاککردنی بـاری ئـاڵۆزی ئـابووری ولات وگەنـدەڵی ئیـداریو فەسـادی سیاسـی حکومـەت نـە هـیچ هـەنگاوێکی نـاو نـە هـیچ دەستکەوتێکیشی بەدەست هێنا، ئـەوەش زنجیرەیـەك هۆکاری نـاوەکیو دەرەکـی خـۆی هەبوو بـە تایبـەتی لاوازی ستراکچەری ئـابووریو کۆمەلایـەتی کـە زەمینەیـەکی تـەواو گونجاو بـۆ کـارێکی شۆڕشـگێڕانە بخولقێنێت، دواتـر دەسـتتێوەردانی دەوڵەتـە بێگانـە سـەرمایەدارەکان و و تیـژبوونی نـاکۆکیو ململانیـەکانیان لـە ئێرانـدا لـەم قۆناغـە مێژووییەدا کە زۆر نێگەتیڤانە کاریگەرێتی لە سەر چارەنووسی بزافەکە جێهێشت.

٤. رابـەرانی بزافـی مەشـرووتە چ لـە سـەرەتای قۆنـاغی خـەباتیان و چ دوای سـەپاندنی دەستوورو پێك هێنانی حکومەتی پەرلەمانیو دامەزراندنی ئەنجوومەنی هەڵبـژێردراو هـیچ پـیلان وپرۆگرامێکیـان بـۆ چارەسـەرکردنی کێشەی چەوساندنەوەی نەتـەوەییو مەزهەبی لە ئێران دا بەدەستەوە نە بوو، هەر بۆیە بەدیهێنانی حکومـەتی دەسـتووری هیچ دەستکەوتێکی پۆزەتیڤی بۆ گەلی کورد لە ئێران بەدینەهێناو هیچ حیـسابێکی بـۆ ناسۆرو ئازارەکانی نـەکردو نـەك هـەر چەوساندنەوەو سـتەمی نەتـەوەییو مەزهـەبی لەسەر لانەبردن بەڵکو دۆخی ژیانی رۆژ بە رۆژ نالەبارترو خراپتر لێ کرد.

٥. بارودۆخی ساسی ناوچەکەو ململانێ لە سەری ئاستەنگێکی جیددییان دروست کـرد لـە بـەردەم شـێوازو قـەبارەی بەشـداریکردنی گـەلی کـورد لـە بزافـی مەشـرووتەخوازیدا، چونکە سـەرباری ململانێـی خوێنـاوی نـاوخۆی نێـوان مەشـرووتەخوازان وحکومـەتی ئیـستبدادی قاجـاری چـەندەها کێـشەی سـەخت و ململانیێـی توندوتیـژی هـەرێمیو نێدەوڵـەتی لـە ناوچـەکەدا هـەبووە وەك ململانێـی (روسـی – عوسمـانی، عوسمـانی – ئێرانی، ئێرانی – روسی، روسی – بەریتانیو بەریتانی – ئێرانی) ئەم حاڵەتەش بـووە هۆی ئەوەی کوردستان لە سالانی بزافی مەشرووتەخوازیدا ببێتـە مەیـدانی تـەراتێنی ئەم لایەنانەو بۆ چەندەها جار تووشی هێرش و داگیرکردنی سەربازی دەرەکی بێت کە بووە سەرچاوەی ماڵوێرانیو لەرۆچوونی سامانی مرۆییو مادییو لاواز بـوونی هێـزی ئـابووریو کۆمەلایـەتی کـە رێگـری ئـەوە بـوو بەشـداریکردنی گـەلی کـورد لـە ئاسـتی چاوەڕوانکراوو ڕق وکینەی گـەلی کوردسـتان بێـت دژی حکومـەت و رژێمـی ئیـستبدادی شاهەنشاهی.

٦. هەر چۆنێك بێت بە شداریکردنی گەلی کورد لە بزاڤی مەشرووتەخوازی ئێرانیداو ئەو شێوازو هۆکارە هاندەرانەی پێی بەدیهات بە ئاوێتە بوونی لە گەڵ داواکارییە نەتەوەیی‌و تایبەتییەکانی گەلی کورد بەڵگەی تەواومان دەربارەی سروشتی دیموکراتی‌و پێشکەوتووخوازانەی بزاڤی رزگاری نەتەوەیی گەلی کورد لە ئێران دەداتە دەست، لەوەش زیاتر رووداوەکانی سالآنی بزاڤی مەشرووتەخوازی هاندەری سەرەتای دەرکەوتن و گەشەسەندنی هۆشی سیاسی‌و نەتەوەیی بوو لای خەڵکی کوردستان، دواتریش قوولبوونەوەی ئەو کێشەیەی کە لە ئێراندا بە (کێشەی کورد) دەناسرێت.

سەرچاوەکان:

١. لمبتون، أ . ك . س، ایران عصر قاجار، ترجمەء: سیمین فصیحی، چاپ أول، انشارات جاودان، مشهد، ١٣٧٥ش، ص ٤٠٩.

٢. بۆ زیاتر: بامداد. مهدی، شرح حال رجال ایران، جلد أول، تهران، ١٣٤٧ش؛ جنایات دوهزارو پانصد ساله شاهان ایران، انتشارات ماهنامه راه اتحاد، شهریور، ١٣٥٠ش.

٣. أحمد. ابراهیم خلیل (دکتور)و مراد. خلیل علی (دکتور)، ایران و ترکیا دراسة في التاریخ الحدیث والمعاصر، وزارة التعلیم العالی والبحث العلمي، جامعة الموصل، ١٩٩٢، ص ٨٠.

٤. خالفین ن. أ، الصراع علی کوردستان. المسألة الکردیة في العلاقات الدولیة خلال القرن التاسع عشر، ترجمة: الدکتور احمد عثمان ابو بکر، بغداد، ١٩٦٩، ص١٧.

٥. ضیایي. شیخ رئوف، یادداشتهایی ازکردستان. شیخ رئوف ضیایی از وقایع حضور روسیةو بریتانیاو عثمانی وآشوبهای محلی، به کوشش عمر فاروقی، مرکز نشرو فرهنگ ادبیات کردی، انتشارات صلاح الدین ایوبی، چاپ نخست، ١٣٦٧ش، ص١٧-١٨.

٦. وەرگیراوە لە: لازاریف . م . س، کێشەی کورد (١٨٧٨-١٩١٧)، وەرگێڕانی: د. کاوس قەفتان، بەشی یەکەم، بغداد ١٩٨٩،ل٦٨.

٧. هەمان سەرچاوە، ل٦٨.

٨. خالفین، سەرچاوەی پێشین، ل١٧.

٩. پاولویچ. م، سی مقاله دربارەء انقلاب مشروطه ایران، ترجمه: م. هوشیار، ص٢٣.

١٠. هەمەدانی. علی اصغر شەمیمی، جوگرافیای کوردستانی ئێران، وەرگێڕانی: عبدالرحمن محمد أمین زەبیحی، بەغدا، ١٩٨٥،ص٢٥.

١١. بۆ زیاتر: سردشتی. یاسین خالد، موجز عن الواقع الاقتصادی والاجتماعی لشرق کردستان فی بدایه القرن العشرین، ڤژین – مجله، العدد ٦-٨، زڤستان/ بهار ١٩٩٧، ص ١٢٤-١٣٧.

١٢. وەرگیراوە لە : خالفین، سەرچاوەی پێشین، ل١٩.

١٣. احمد/ ابراهیم خلیل و ....، سەرچاوەی پێشین، ل٨٢.

١٤. Gavan. S.S, Kurdistan. Divided Nation of Middle East, London, 1958. P4

١٥. بۆ زیاتر: ابو مغلی وصفی (دکتور)، ایران. دراسة عامة، منشورات مرکز دراسات الخلیج العربي/ جامعة البصرة، شعبة الدراسات الفارسیة، ١٩٨٥" احمد کمال مظهر (دکتور)، من تاریخ الحروب الایرانیة – الروسیة، مرکز البحزث والمعلومات، بغداد، ١٩٨٤.

١٦. جنایات دوهزار ....، سەرچاوەی پێشین، ل ٧٤.

١٧. احمد. ابراهیم خلیل ....، سەرچاوەی پێشین، ل ٦٩-٧٠.

١٨.

١٩. لازاریف، سەرچاوەی پێشین، ل٧٩.

٢٠. العمر. جهاد صالح والجواری. اسعد محمد زيدان، ايران في عهد رضا شاه بهلوي/ مركز الدراسات الايرانية، ١٩٩٠،ص٨-٩.

٢١. بۆ زیاتر: H. Nazem, Russia and Great Britin in Iran (1900-1941),Tehran,1975; هەروەها : ايوانوف.م. س، انقلاب مشروطة ايران، ترجمة: كاظم انصارى، تهران، انتشارات بابك، شمارة ١، مرداد، ١٣٥٤ش.

٢٢. احمد. ابراهيم خليل ....، سەرچاوەی پێشین. ل ٨٣-٨٥.

٢٣. پاولويچ، سەرچاوەی پێشین، ل٥٦.

٢٤. بۆ زیاتر: كرمانى. ناظم الاسلام، تاريخ بيدارى ايرانيان، چاپ دوم تهران، ١٣٥٤ ش.

٢٥. لمبتون، سەرچاوەی پێشین. ل ٢٦٥.

٢٦. پاولويچ، سەرچاوەی پێشین، ل٥٦.

٢٧. هەمان سەرچاوە، ل٥٧.

٢٨. وەرگیراوە لە: شمزينى. عزيز (دكتۆر)، الحركة التحررية الوطنية للشعب الكردي، الطبعة الأولى، كردستان، ١٩٨٦، ص ٦٥.

٢٩. هەمان سەرچاوە، ل٦٥.

٣٠. هەمان سەرچاوە،ل٦٥.

٣١. قاسملو. عبدالرحمن، چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادیدا، بەرگی یەكەم، چاپی دووەم، ١٣٦٧ش.

٣٢. وەرگیراوە لە: احمد كمال مظهر (دكتور)، دراسات في تأريخ ايران الحديث والمعاصر، بغداد، ١٩٨٥، ص٢٣٦.

٣٣. المدرس، ملا عبدالكريم، یادی مەردان، بەرگی دووەم، بغداد، ١٩٨٣، ل٨١-٨٢.

٣٤. بۆ زیاتر: امين. صالح محمد، كوردو عەجەم، مێژووی سیاسی كوردەكانی ئێران، چاپی یەكەم، ١٩٩٢.

٣٥. بۆ زیاتر: جليل، جليلى، راپەڕینی كوردەكان ساڵی ١٨٨٠، وەرگێڕانی: د. كاوس قەفتان بەغداد، ١٩٨٧.

٣٦. لازاريف وآخرون، الحركة الكوردية في العصر الحديث، ترجمه: د. عبدى حاجى، الطبعة الاولى دار الرازي، بيروت، ١٩٩٢، ل٣٥.

٣٧. هەمان سەرچاوە، ل٣٥.

٣٨. سنندجى. ميرزا شكر الله، تحفه ناصرى، مقابله و تصحيح أز. د. حشمت الله طبيبي، چاپ أول، انتشارات كبير، تهران، ١٣٦٦ش، ص٥٣١.

٣٩. خالفين، سەرچاوەی پێشین، ل١٤٨.

٤٠. بۆ زیاتر: كسروى، احمد، تأريخ مشروطة ايران، چاپ چهارم، مؤسسة مطبوعات أمير كبير، تهران؛ ايوانوف، سەرچاوەی پێشین؛ لمبتون، سەرچاوەی پێشین.

٤١. مؤمنى، حميد (فدايى شهيد)، درباره مبارزات كردستان، چاپ دوم، انتشارات شباهنگ، بهار ١٣٥٨ش، ل٢٥.

٤٢. هەمان سەرچاوە، ل٢٥.
٤٣. الموصلی. منذر، عرب وأكراد، رؤیة عربیة للقضیة الكردیة، الطبعة الاولی، بیروت ١٩٨٦، ص٥٠٥.
٤٤. ئەحمەد: كەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی كورد، بەغدا١٩٨٥، ل٢٣٠.
٤٥. جەلیل. جەلیلی، كوردەكانی‌ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی: د. كاوس قەفتان، بغداد، ١٩٧٣، ل٧٧.
٤٦. قاسملو، عبدالرحمن، كوردستان و كورد، لێكۆڵینەوەیەكی سیاسی ئابووریە، وەرگێڕانی: عبدالله حسن زادە، ١٩٧٣، ل١٢٧.
٤٧. كرزن. جرج. ن، ایران وقضیة ایران، ترجمە: غ. وحید المازندرانی، جلد أول، چاپ دوم، تهران، مركز انتشارات علمیو فرهنگی، ١٣٦٢ش، ل٦٩٣.
٤٨. لازاریف، سەرچاوەی پێشین، بەشی دووەم. ل٥١٠.
٤٩. وەرگیراوە لە: پاولویچ، سەرچاوەی پێشین، ل٣٦.
٥٠. هەمان سەرچاوە، ل٢٦-٢٧.
٥١. لمبتون، سەرچاوەی پێشین، ل٤١٠-٤١١.
٥٢. مەلا بەختیار. حیكمەت محەمەد كریم، شۆڕشی كوردستان و گۆڕانكاریەكانی سەردەم خەباتی شاخەكان یان راپەڕینی شارەكان،چاپی سێهەم، هەولێر، ١٩٩٤، ل٢٣٨-٢٣٩.
٥٣. ابوبكر: احمد عثمان (دكتور)، حركة التحرر الوطني للشعب الكردي (١٩٠٠–١٩٢٥). بحث سیاسي واقتصادي، أطروحة دكتورا مترجمة، اكادیمیة العلوم السوفیتیه- موسكو، ١٩٦٥، منشورة بحلقات في جریدة التآخي، ٢٨ تشرین الثاني، ١٩٧٠.
٥٤. مینورسكی. ف. ن، الاكراد، ملاحظات وانطباعات، ترجمە و قدم لە: د. معروف خزندار، بغداد، ١٩٦٨، ص٦٥.
٥٥. Arfa. Hassan, the Kurdis. An historical study. London, 1965, P50.
٥٦. قاسملو،كوردستان...، ل٥١.
٥٧. جلیل. جلیلی وآخرون، سەرچاوەی پێشین، لازاریف، الفصل الثاني: نضال الأكراد التحرري في عصر تشكل الامبریالیة، ص٥٨.
٥٨. هەمان سەرچاوە، ل٥٩.
٥٩. شمزینی، سەرچاوەی پێشین، ل ٦٦.
٦٠. الطالباني. جلال، كردستان والحركة القومیة الكردیة، الطبعة الاولی، بغداد، ١٩٧٠، ص٥٠.
٦١. قاسملو، سەرچاوەی پێشین، ل٥١؛ أحمد، كمال، دراسات...، ل٢٤١.
٦٢. لازاریف، كێشەی كورد، بەشی یەكەم، ل٢١٩؛ ضیایی، سەرچاوەی پێشین، ل٢١.
٦٣. پاولویچ، سەرچاوەی پێشین، ل٦٠.
٦٤. لازاریف، نضال الأكراد...، ل٥٩.
٦٥. هەمان سەرچاوە، ل٦٠.

٦٦. بۆ زیاتر، گارثویت، پرۆفسۆر جن. راف، تاریخ سیاسی و اجتماعی بختیاری، ترجمە: مهراب امیری، چاپ أول، نشر سهند،تهران، ١٣٧٣ش.
٦٧. پاولویچ، سەرچاوەی پێشین، ل٧١.
٦٨. هەمان سەرچاوە، ل٧١.
٦٩. هەمان سەرچاوە، ل٧٢؛ گارثویت، سەرچاوەی پێشین، ل١٧٢.
٧٠. پاولویچ، هەمان سەرچاوە، ل٦٢، گارثویت، هەمان سەرچاوە، ل٢٥٧.
٧١. بۆ زیاتر: گارثویت، هەمان سەرچاوە، ل٢٥٧-٢٦٣.
٧٢. مۆمنی، سەرچاوەی پێشین، ل٦٨.
٧٣. بۆ زیاتر: مۆمنی. باقر، آخرین مجاهد، لێکۆڵینەوەیەکە لە بەرگێکدا بەناوی (مقالها) بڵاوکراوەتەوەو شوێن و مێژووی لەسەر نەنووسراوە.
٧٤. وەرگیراوە لە: کسروی. أحمد، تأریخ هیجده ساله آذربایجان، چاپ هشتم، انتشارات امیر الکبیر، ١٣٦ش، ص٥٣٦-٥٣٧.
٧٥. هەمان سەرچاوە، ل٥٣١.
٧٦. اردلانی. اسماعیل (دکتور)، ایران از نظر یك دانشمند کرد، کوهستان، سال دوم. شماره ٨٢، ٢٨ بهمن ١٣٢٥ش.
٧٧. هەمان سەرچاوە.
٧٨. لازاریف، نضال الاکراد، ل٥٩.
٧٩. مۆمنی. حمید، سەرچاوەی پێشین، ل٢٣.
٨٠. ضیایی، سەرچاوەی پێشین، ل٣٢.
٨١. احمد. ابراهیم خلیل...، سەرچاوەی پێشین، ل١٠٣.
٨٢. لازاریف، نضال...، ل٧٣.
٨٣. امین، سەرچاوەی پێشین، ل٣٢٥.
٨٤. ضیایی. سەرچاوەی پێشین، ل٢٤.
٨٥. بۆ بینینی دەقی رێکەتننامەکە بە زمانی کوردی بڕوانە: امین. نەوشیراون مستەفا، میرایەتی بابان لەنێوان بەرداشی رۆم و عەجەم دا. بەرلین، ١٩٩٨، ل٢٥٨ - ٢٦٠.
٨٦. لازاریف. کێشەی کورد، ل٢٠٧.
٨٧. بڕوانە دەقە فارسیەکەی کە لەلایەن بەڕێز (انوەر محمد قادر)ەوە لە گۆڤاری مطالعات کردی، شمارە ١، دی ١٣٦٢ش، ص٩٩دا بڵاوکراوەتەوە.
٨٨. احمد. کمال، دراسات...، ل٢٤٢-٢٤٣.
٨٩. بۆ زیاتر: لازاریف، کێشەی کورد، بەرگی دووەم.
٩٠. مطالعات کردی، هەمان ژمارە، ل٩٩.

کورتەی لێکۆڵینەوەکە بەزمانی کوردی :-

بزاڤی مەشرووتە خوازی ئێرانی لە چوار چێوەکاتییەکەیدا (١٩٠٩ – ١٩١١ ز)بەڕووداوێکی دیارو گرنگ دادەنرێت لە مێژووی ئێرانی نوێ بەگشتیو لە مێژووی بزاڤی ڕزگاری دیموکراتخوازانەی نیشتمانی ئێرانی بە تایبەتی , ئەم بزاڤە جەماوەرییە هەموو چین و توێژە کۆمەلایەتی یەکانی گەلانی ژێر حوکمی قاجاری بەشدارییان تێدا کردوو بۆ ئامانجێك تێدەکۆشان کە خۆی لە کۆتایی هێنان بە زوڵم و زۆرو حوکمی کەڵەگایی بنەماڵە قاجار و کاربەدەستانی دەوڵەت , هەروەها پیادەکردنی چاکسازی لە بوارەکانی ئابووری و کۆمەلایەتی لە ولات دا دەبینییەوە , ئەویش لە ڕێگای گۆڕینی ڕژێمی حوکمی ئێرانی لە حوکمێکی پاشایەتی ئیسلامی کلاسیکی پاشماوەی سەدەکانی ناوەڕاست بۆ پاشایەتی دەستووری کە لە ڕووخساردا وەرگیراوی حکومەتە پەرلەمانییەکانی ئەوروپایی ڕۆژئاوا بێت , هەر وەك دەردەکەوێت گەلی کورد لەئێران ڕۆڵی خۆی لەم بزاڤە یاری کردووەو گەلێك لە ڕۆڵەکانی لە ریزی مەشرووتە خوازان دا بەشداری یان کردووە وە لە پێناوی نەهێشتنی زۆرداری و کەڵەگایی و کۆتایی هێنان بە چەوساندنەوەی نەتەوەیی و مەزهەبی و چینایەتی سەرشانیان قوربانیان داوە , ئەم بەشداری کردنەی گەلی کورد بەو شێوازو هۆکارە هاندەرانەی پێی هاتە دی بە ئاوێتەبوونی بەداواکارییە نەتەوەیی و تایبەتییەکانی گەلی کورد بەلگەی تەواو بوون بۆ دەرخستنی سروشتی دیموکراتحوازانەو پێشکەوتووخوازانەی بزاڤی ڕزگاری نەتەوەیی گەلی کوردو ڕەوایی کێشەی کورد لە ئێران .

ملخص البحث باللغة العربية :–

تعتبر الحركة المشروطية الإيرانية في إطارها الزمني (١٩٠٥ – ١٩١١ م) من الأحداث البارزة والمهمة في تأريخ إيران الحديث بالشكل عام وتأريخ الحركة التحررية الديموقراطية الوطنية الإيرانية بشكل خاص , إذ كانت حركة جماهيرية اشتركت فيها جميع الطبقات ومختلف الفئات الإجتماعية من الشعوب الخاضعة للحكم القاجاري في إيران , يجمعها هدف القضاء على الظلم والأستبداد واصلاح الأوضاع الاقتصادية والاجتماعية المتدهورة عن الطريق تغير نظام الحكم الإيراني من ملكية إسلامية عصور وسطوية ذات إدارة كلاسيكية الى ملكية دستورية ذات مظاهر خارجية مقتبسة من الحكومات النيابية في اوروبا الغربية , والجدير بالذكر ان الشعب الكوردي في إيران قد لعب دورا واضحا في هذه الحركة وان كثيرا من أبنائه ناضلوا وقاتلوا في صفوف هذه الحركة لأجل القضاء على الاستبداد ولرفع الاضطهاد القومي والمذهبي والطبقي المفروض على كاهلهم , إن هذه المشاركة والدوافع والطرق التي تحققت بها بامتزاجها بالمطاليب القومية المحلية الكوردية العامة والخاصة تقيم الدليل البليغ على الخواص الديمقراطية التقدمية للحركة القومية الكوردية وعدالة القضية الكردية في إيران .

ABSTRACT

The Iranian administrative (AL – Mashrutya) movement is considered , during it is temporal scope (1905 – 1911) , to be one of the most prominent and important events in the whole recent history of Iran , in general , and the history of the Iranian democratic liberating movement , in particular . in that it was amassive movement in which all ranks and varions social classen of the submitted peoples , to the rule of AL – Qajjari , took place as working on a common ground , those peoples aimed at eradicating the oppression and despotism they suffered from , and rendering the bad economical and social conditions , by means of changing the Iranian regime rule from an Islamic royal nature with classical administration coluoured by a middle age flavor Intl an administrative royal that has external characteristica derived from parliamentary movements in the west Europe. In this movement the Kurdish people in Iran played an obvious role , and most of the men had straggled and fought within this movement , to the extent that they had sacrificed their soul and other valuable things for their sake of eradicating despotism , as well as , lifting national , sects and class oppression imposed on their shoulders along , this participation together with its motives , and methods mixed with the Kurdish public national demands , with vory clear of the Kurds issue and the Kurdish national liberating movement in Iran .